

De eeuwige ondernemer

Welke economische orde we ook zullen krijgen, ondernemers zullen er altijd blijven. Iedere maatschappij zal produktiehuishoudingen kennen, die produkten voor de burgers voortbrengen. Die huishoudingen zullen per definitie worden geleid door ondernemers, zelfs indien die huishoudingen overheidsbedrijven zijn. Centraal geleide overheidsbedrijven zijn mijns inziens ondenkbaar.

Het bovenstaande meende ik te moeten formuleren naar aanleiding van een onlangs verschenen boekje over *De betwiste ondernemersfunctie* 1). In dat boekje zijn de inleidingen afgedrukt van Prof. Dr. P. Kuin, Prof. Dr. J. H. van Stuijvenberg, A. W. M. Teulings, Mr. E. Bloembergen, Dr. P. H. van Gorkum, Prof. Dr. J. Pen, Dr. R. Hueting en Prof. Dr. W. Albeda voor een seminar van de Stichting Bedrijfskunde te Delft. Uit die inleidingen blijkt dat velen menen dat het ondernemerschap het belangrijkste kenmerk is van de huidige kapitalistische maatschappijstructuur.

Deze mening werd het best verwoord door Prof. Kuin. Hij definieert de ondernemer als volgt: „De ondernemer combineert naar zijn eigen oordeel de produktiefactoren: kapitaal, arbeid, grond- en hulpstoffen. Hij doet dat op een zodanige wijze dat hij in staat is goederen en/of diensten aan te bieden op een onzekere markt in de hoop daarmee een overschot te verdienen”. Ook Prof. Van Stuijvenberg staat achter deze definiëring. Als één van de kenmerken van het kapitalisme ziet hij de ondernemingswijze produktie. Bij die produktie laten de ondernemingen zich leiden door het rentabiliteitsprincipe, door het streven naar winst. Ten slotte noem ik Teulings, die beweerde dat de marxistische theorie haar kritiek op het kapitalisme o.a. richt op de ondernemingswijze produktie en Bloembergen die het ondernemerschap ziet als verworvenheid van het liberalisme.

Bovenstaande beweringen zijn onjuist. Ze zijn in strijd met de economische theorie en met de economische praktijk. Prof. Kuin heeft gelijk als hij stelt dat de ondernemer produktiefactoren combineert ten einde produkten op een onzekere markt aan te bieden. De overweging, dat de ondernemer dit naar zijn eigen oordeel doet om winst te maken, beperkt de definitie van ondernemer te zeer. Ze zou namelijk inhouden dat managers die produktiefactoren combineren zonder winst te maken en/of het oordeel van anderen (bijv. van werknemers en overheid) waar laten meewegen, geen ondernemers mogen worden genoemd.

Dit zou betekenen dat directeuren van openbaar-vervoerbedrijven, van ziekenhuizen en van elektriciteitscentrales en dat de uitgevers van dit blad (NEI) en van het hier besproken boek (Stichting Maatschappij en Onderneming) geen ondernemers zijn. De voorwaarde van het maken van winst komt in de theorie slechts als afgeleide voorwaarde voor. Immers, ook bij Adam Smith en de andere klassieke econo-

misten richt het ondernemen zich op het verwezenlijken van maatschappelijke doelstellingen. Zij meenden wel dat die doelstellingen slechts gerealiseerd kunnen worden door het bevorderen van het eigen belang of het maken van winst.

Naarmate de klassiek-economische theorieën verouderden, zagen wij steeds meer dat het nastreven van maatschappelijke doelstellingen niet noodzakelijk verbonden is aan het maken van winst en aan het ondernemen naar eigen oordeel. We treffen dit bijvoorbeeld aan in de inleidingen van Dr. Van Gorkum en van Prof. Pen. Van Gorkum ziet in zijn ideale maatschappij nog steeds de onderneming. Het verwezenlijken van maatschappelijke doelstellingen formuleert hij als volgt: „De ondernemingen zouden een plaats moeten krijgen binnen het politieke systeem. De autonomie van die zelfbesturende ondernemingen zou te vergelijken zijn met de vorm van de autonomie die de gemeenten in Nederland hebben Zij zijn in zekere mate autonoom, maar zij zijn gebonden aan allerlei richtlijnen en voorzieningen”. Prof. Pen stelt in zijn „Democratisch-socialistische visie op de ondernemersfunctie”, dat de onderneming moet blijven bestaan en functioneren, al geldt dat niet voor alle ondernemingen. En hij tekent daarbij aan dat dit laatste niet typisch sociaal-democratisch is, maar meer een kwestie van milieupolitiek.

Zij die menen dat de maatschappijcritici de ondernemingen willen afschaffen, zitten er dus naast. Dit blijkt ook uit de praktijk van het economisch leven. Ik kan dat het beste aantonen met behulp van de inleidingen van Prof. Van Stuijvenberg en van Prof. Albeda. Van Stuijvenberg zegt dat het kapitalisme sterk dynamisch is: „Het wisselt steeds naar instituten en mate van overheidsingrijpen”. Het is zo dynamisch dat men volgens hem zou kunnen zeggen: „Kapitalisme is, wat op een bepaalde plaats, in een bepaalde tijd als zodanig wordt beschouwd”. Een leuke formulering, die de onjuiste visie van de inleider t.a.v. de ondernemer corrigeert. Albeda formuleerde de hier besproken problematiek duidelijker: „Het wordt steeds moeilijker om zonder meer te spreken van een vrije ondernemingswijze produktie. Het stelsel blijkt alleen goed te functioneren in symbiose met een nogal uitgebreid staatsapparaat”. Albeda blijft voor de ondernemingswijze produktie, maar ziet dat er terecht wordt getornd aan het adjectief vrij.

In de loop der geschiedenis blijkt de vrijheid van ondernemen steeds meer te zijn beperkt. Die beperking zal zich in de toekomst voortzetten. Ondernemers zullen echter altijd blijven bestaan. Degenen die dit betwisten, denken onzuiver en bevorderen daardoor de verharding van standpunten.

L. Hoffman

1) *De betwiste ondernemersfunctie*, Informatief 10/11, Stichting Maatschappij en Onderneming, Scheveningen, 1975, 119 blz., f. 7,50.

Inhoud

<i>Drs. L. Hoffman:</i> De eeuwige ondernemer	333
Column De voedsel- en agrarische industrie, door Dr. J. Bartels	335
<i>Drs. J. van der Stoep:</i> Rijnmond in vergelijking	336
<i>C. L. Deelder, R. H. M. Hendriks en K. G. Hollmann:</i> De verwachte groei van het aantal rijbewijzen tot en met 1989	341
<i>Mr. S. J. H. Huijben:</i> Sociale zekerheid in Nederland en in de Europese Gemeenschap	344
Europa-bladwijzer Het suikerarrest, door Europa Instituut Leiden	347
Au courant Tegen geleide loonpolitiek, door A. F. van Zweeden	350
Ingezonden Contourennota en arbeidsmarkt, door Prof. Dr. A. L. Mok	351
Boekennieuws Sociale aspecten van fusies. Een studie in twee bedrijven, door Dr. W. van Voorden	352

U hebt volgende week heel wat in ESB gemist. Tja, dan moet U maar zelf een abonnement nemen en niet weken wachten op de ESB die in Uw bedrijf circuleert.

Hierbij geef ik mij op voor een abonnement op *Economisch Statistische Berichten*.

NAAM:

STRAAT:

PLAATS:

Evt.: no. collegekaart (studentenabonnement):

Ingangsdatum:

Ongefrankeerd opzenden aan: ESB,
Antwoordnummer 2524
ROTTERDAM

Handtekening:

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.
Redactie-medewerkster: Mej. J. Koenen.*

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; kopij voor de redactie:
postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, 10estel 3701.
*Bij adreswijziging s.v.p. steeds adresbandje
meesturen.*

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementsprijs: f. 119,60 per kalenderjaar
(incl. 4% BTW); studenten f. 78,-
(incl. 4% BTW), franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).

Betaling: Abonnementen en contributies
(na ontvangst van stortings/ giro-
acceptkaart) op girorekening no. 122945
t.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam.

Losse nummers: Prijs van dit nummer f. 3,-
(incl. 4% BTW en portokosten).
Bestellingen van losse nummers
uitsluitend door overmaking van de hierboven
vermelde prijs op girorekening no. 122945
t.n.v. Economisch Statistische Berichten
te Rotterdam met vermelding
van datum en nummer van het gewenste
exemplaar.
Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Advertentieverkoop:

Roelants/EPR
Postbus 7021
Den Haag
Telefoon (070) 23 41 03
Telex 33101.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Arbeidsmarktonderzoek
Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Projectstudies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

De voedsel- en agrarische industrie

Dr. J. Bartels

De crocussen bloeien weer. En volgens de kalender is het nu voorjaar. Dit betekent, dat de natuur aan ontwakken bezig is. Steeds meer groen zal ons toch aan die kleur niet arme vaderland gaan tonen en tooien.

Geen slecht moment dus om — zo meen ik — op deze pagina eens wat agrarisch te zijn. Trouwens, crocussen noch kalender heb ik nodig om uw aandacht te mogen vragen voor de voedsel- en agrarische industrie. Want deze tak van bedrijvigheid is voor onze nationale economie van veel groter importantie dan velen onzer denken. Een paar gegevens om deze bewering te staven.

Van de totale Nederlandse industriële produktie neemt de voedsel- en agrarische industrie qua omzet vrijwel 30% voor haar rekening. Het gedeelte van die omzet, dat geëxporteerd wordt, is toevallig ook weer zo'n 30%. Onze eigen Nederlandse landbouw is als leverancier zeer afhankelijk van de voedings- en genotmiddelenindustrie, omdat deze tak van industrie voor ca. 65% zijn agrarische grondstoffen betreft van de Nederlandse producenten. Dat is voor Nederlandse verhoudingen een hoog percentage, zeer beïnvloed door het feit dat de — belangrijke — Nederlandse zuivelindustrie en de vleesverwerkende industrie voor hun agrarische grondstoffen praktisch geheel steunen op leveranties door de nationale landbouw. Ook als generator van nationaal inkomen is de voedsel- en agrarische industrie van belang. In totaal wordt in deze bedrijfstak en voorliggende sectoren ruim 11% van ons nationaal inkomen verdiend.

Terugblikkend op de laatste decennia wordt het beeld beheerst door een regelmatige expansie, welke gebaseerd was op een aantal factoren. De bevolkingsgroei, de sterke stijging van het besteedbaar inkomen en grotere exportmogelijkheden mede als gevolg van de ontwikkeling van de EG werkten alle in positieve richting. Geen wonder dan ook, dat de ontwikkelingen, die in de laatste jaren op de gehele Nederlandse economie een negatieve invloed hebben gehad, ook hun weerslag niet hebben gemist op de bedrijfstak, die ditmaal mijn onderwerp is.

Niet alleen de tragere bevolkingsgroei en de mindere stijging in het besteedbaar inkomen, maar ook de stagnatie in de EG-ontwikkeling, de zozeer onze aandacht vragende monetaire problematiek en onze mede door de valutaverhoudingen zoveel meer gestegen (arbeids)kosten dan de buitenlandse kosten zijn even zovele storende elemen-

ten, die ook in deze weinig conjunctuurgevoelige bedrijfstak het beeld in de laatste jaren hebben gewijzigd en die in de voorzienbare toekomst de situatie zullen blijven beïnvloeden.

De ontwikkeling van de voedings- en genotmiddelenindustrie lijkt aldus — zacht gezegd — voor het komende decennium allerminst een replica te worden van wat het nu afgesloten decennium heeft gebracht. In de laatste tien jaren vertoonde deze bedrijfstak — in gulden gemeten — een verduubeling in omzet. Daarbij was er een duidelijke toename van het exportaandeel in de totale afzet te constateren.

Sommige sectoren, zoals de vleesindustrie, de aardappelenindustrie en de cacao- en zoetwarenindustrie behaalden hun omzet voor meer dan de helft in het buitenland. Een ander uiterste was te vinden bij de suikerindustrie, de mengvoederindustrie en de frisdrankensector, welke een exportquote van praktisch 0% te zien gaven en dus alleen op de binnenlandse markt waren aangewezen. Voor de bedrijfstak als geheel was er in dit decennium een toename van het exportaandeel in de totale afzet. Belangrijk is erop te wijzen, dat volgens de laatstbekende cijfers ongeveer 75% van de export wordt omgezet binnen de EG.

Het zijn derhalve factoren van binnenuit en — mijns inziens nog belangrijker — factoren van buitenaf, welke het komende decennium tot een ook voor de voedsel- en agrarische industrie moeilijke periode zullen maken. Wat dit betreft onderscheidt deze tak van industrie zich nauwelijks van de meeste andere sectoren van onze bedrijvigheid.

Toch zou het onjuist zijn ervan uit te gaan, dat de agrarische industrie niet een aantal invloeden ondergaat en in de toekomst zal ondergaan, welke op deze bedrijfstak een geheel andere uitwerking hebben en zullen hebben dan op andere branches van het bedrijfsleven. Ik noem er twee: de evolutie van en in de ontwikkelingslanden en de ontwikkeling en het beleid van de EG.

Om met de eerste te beginnen kan worden vastgesteld, dat er in de ontwikkelingslanden in het kader van hun ontwikkeling de tendentie bestaat om steeds meer hun eigen grondstoffen tot tussen- of eindprodukten te gaan verwerken. Al zal dit proces slechts geleidelijk kunnen plaatsvinden en niet zo snel als het interim-Rio-rapport veronderstelt, toch zal deze trend van invloed zijn op de voorziening van grondstoffen, die de Nederlandse agrarische industrie moet importeren. Het zijn overigens niet alleen de ontwikkelingslanden, die in de komende periode door importbeperkende en/of exportbevorderende maatregelen hun (betalingsbalans)problemen zullen trachten te verminderen en daarmee de positie van onze op export aangewezen industrietakken moeilijker zullen maken.

Dit brengt mij vanzelf bij de EG. Het rapport-Tindemans heeft nog eens duidelijk moeten weergeven, dat binnen de EG een vertraging van het integratieproces waarneembaar is. Weinig sectoren ondergaan zo de invloed van het EG-beleid als de agrarische branche. Binnen de EG heeft de huidige conjuncturele situatie tot autarkische tendenties geleid. Daarbij hebben structurele problemen tot gevolg gehad, dat er een EG-beleid dreigt te ontstaan, dat om de primaire producenten (de landbouwers) te steunen te grote lasten legt op de werkers van de grondstoffen, welke de landbouwers voortbrengen. Ook dat zal in de voorzienbare toekomst het wel en wee van de agrarische industrie mede bepalen.

Al met al lijkt het aan geen twijfel onderhevig, dat het niet verantwoord is om uit de ontwikkeling van de voedsel- en agrarische industrie zoals deze in het laatste decennium was af te leiden, dat de toekomst van deze bedrijfstak zonder zorgen is. Veel beleid zullen de gewijzigde omstandigheden vereisen, niet in het minst van de Nederlandse overheid. De minister van Landbouw en Visserij heeft dat beseft, getuige de instelling van een studiec ommissie, welke tot taak kreeg een onderzoek in te stellen naar de economische situatie van en de ontwikkelingen in de voedsel- en agrarische industrie. Het lijvige rapport van deze commissie is kortgeleden aan minister Van der Stee uitgebracht en het zal — zo verwacht ik — voor hem van nut zijn bij het bepalen van het Nederlandse beleid in deze sector, zoals het mij van dienst is geweest bij het schrijven van deze column.

Rijnmond in vergelijking

DRS. J. VAN DER STOEP

In dit artikel vergelijkt Drs. J. van der Stoep aan de hand van de publikatie van het CBS: Regionale economische indicatoren 1970 de positie van het Rijnmondgebied t.o.v. een aantal andere relevante gebieden, zoals de COROP-gebieden Amsterdam, Den Haag, Utrecht, Arnhem/Nijmegen e.d. Bij dit vergelijkingsonderzoek werd aan de volgende indicatoren aandacht geschonken: arbeidsvolume werknemers; regionaal produkt en produktie; arbeidsproductiviteit; lonen en salarissen; bruto-investeringen en regionaal inkomen. Uit de analyse blijkt o.a. dat het Rijnmondgebied wat de kwaliteit van de arbeid betreft nogal hoog scoort, terwijl het wat het arbeidsvolume van werknemers betreft een middenpositie inneemt. De auteur is medewerker van het Bureau voor Economisch Onderzoek van de gemeente Rotterdam.

1. Inleiding

Het is niet de eerste keer, dat het Rijnmondgebied wordt vergeleken met een aantal andere gebieden. Dit neemt niet weg dat het een zinnige zaak is alert te blijven op ontwikkelingen, die zich voordoen en hebben voorgedaan ten aanzien van het beschikbaar komen van nieuw regionaal cijfermateriaal, waaraan nog steeds, het zij ook hier maar weer eens gezegd, een schreeuwende behoefte is.

Enkele maanden geleden is weer waardevol regionaal statistisch materiaal toegevoegd aan het bestaande in de vorm van een publikatie van het CBS: *Regionale economische indicatoren 1970*. In deze publikatie, die jaarlijks zal uitkomen, zijn statistische gegevens opgenomen betreffende produktie, verbruik, regionaal produkt, investeringen en arbeidsvolume voor de 43 COROP-gebieden, genoemd naar de Coördinatiecommissie Regionaal Onderzoekprogramma. „De C.O.R.O.P. heeft zich bij de opzet van de gebiedsindeling primair laten leiden door het zgn. nodale indelingsprincipe. Daarbij gaat het met name om de functionele samenhang binnen een bepaalde regio tussen één of meer centrale plaatsen en het ommeland. Centrale plaatsen zijn in dit verband stedelijke werk- en verzorgingscentra die als zodanig binnen een bepaalde regio als nodi (knooppunten) van het maatschappelijk verkeer fungeren” 1).

De gegevens dateren van 1970, dus alweer 5 jaar geleden. Het is jammer dat er geen ontwikkeling kan worden waargenomen; slechts in enkele gevallen is een waarneming van 1965 opgenomen.

Toch biedt deze publikatie aanknopingspunten om meer te kunnen zeggen van de (relatieve) positie van een regio,

dan tot nog toe mogelijk was. Dit artikel moet worden gezien als een bijdrage in de discussie over de betekenis van het Rijnmondgebied op een bepaald moment in het jongste verleden, vergeleken met enkele andere gebieden.

Er zal aandacht worden besteed aan de volgende indicatoren:

- arbeidsvolume werknemers;
- regionaal produkt en produktie;
- arbeidsproductiviteit;
- lonen en salarissen;
- bruto-investeringen;
- regionaal inkomen.

De gegevens betreffende het regionaal inkomen hebben betrekking op 1969. De cijfers zijn nog niet in een officiële publikatie uitgegeven.

De keuze van de regio's beperkt zich niet tot Amsterdam, Den Haag en Utrecht. Vaak worden deze regio's in één adem genoemd als het gaat om de positiebepaling van het Rijnmondgebied. In dit artikel is hier bewust van afgeweken, omdat deze gebieden niet bepalend (normatief) mogen worden geacht voor welke regio dan ook. Het gaat hier ook niet om een hiërarchie aan te brengen in de regio's die in de beschouwing worden betrokken. Begrippen als „beter” of „slechter” dragen een zeer normatief karakter. Naast de COROP-gebieden Amsterdam, Den Haag en Utrecht worden de volgende COROP-gebieden mede in de beschouwing betrokken: Arnhem/Nijmegen, Zuid-Oost-Noord-Brabant (Eindhoven), West-Noord-Brabant (Breda), Twente en Zuid-Oost-Friesland (Heerenveen en Smallingerland). Dit laatste gebied is opgenomen ter illustratie van de mate waarin (geïndustrialiseerde) stedelijke gebieden afwijken (of juist niet afwijken) van een landelijk gebied. Vervolgens zijn ook Zuid-Holland en Nederland opgenomen. Zij fungeren meer als referentiekader.

2. Regionale economische indicatoren

Het begrip regionale economische indicator kan worden omschreven als een aanwijzing voor de gesteldheid en de ontwikkeling van de economische structuur van een regio. Noodgedwongen moeten we ons hier beperken tot de gesteldheid van de structuur, omdat tijdreeksen zoals reeds eerder gezegd, niet voorhanden zijn.

In tabel I zijn acht indicatoren naast elkaar gezet en per regio uitgedrukt in procenten van Nederland. Uit deze tabel blijkt duidelijk dat de procentuele aandelen van de indicatoren per regio sterke verschillen vertonen. Bij de eerste vier regio's komt dit het duidelijkst tot uitdrukking, hetgeen verband houdt met de grootte van de regio's. Rijnmond neemt in deze vier nog weer een aparte plaats in, getuige het feit

1) CBS, *Regionale economische indicatoren 1970*, Staatsuitgeverij, Den Haag, 1975, blz. 8.

Tabel 1. Procentuele aandelen van indicatoren in de onderscheiden regio's t.o.v. Nederland (1970)

Regio	Arbeids- volume	Productie	Regionaal produkt a)	Lonen + salarissen	Bruto- investe- ringen	Regionaal inkomen b)	Arbeids- reserve	Bevolking
Rijnmond	10,4	13,5	9,6	10,5	12,7	9,5	5,1	8,3
Amsterdam (stad)	9,2	7,5	6,6	9,1	6,1	7,8	8,3	6,5
Den Haag	6,7	4,8	4,8	6,6	4,4	7,5	6,0	5,7
Utrecht (prov.)	6,4	5,0	4,6	6,3	5,9	6,5	3,6	6,2
Zuid-Oost-Noord-Brabant	4,6	4,5	3,5	4,8	4,0	3,8	3,7	4,2
West-Noord-Brabant	3,1	3,0	2,4	3,1	3,4	3,2	4,8	3,4
Arnhem/Nijmegen	4,5	4,0	3,3	4,5	3,7	4,2	5,2	4,4
Twente	3,7	3,4	2,5	3,4	2,8	3,0	3,7	3,4
Zuid-Oost-Friesland	0,8	0,9	0,7	0,8	0,9	1,0	1,8	1,2
Zuid-Holland	25,0	25,6	20,6	24,7	25,3	26,1	15,7	22,9
Nederland	100	100	100	100	100	100	100	100

a) Regionaal produkt = productie - verbruik. b) Het regionale inkomen heeft betrekking op 1969.

Tabel 2. Procentuele aandelen arbeidsvolume in brede sectoren per regio; lokatie-indices (l.i.) per sector per regio (1970)

	Nijverheid	Bouwnijverheid	Handel/ verkeer	Overige diensten	Totaal bedrijven	Overheid	Bedrijven + overheid
Rijnmond	25,9	11,0	36,2	17,8	91,4	8,6	100
..... %	84,4	98,2	152,1	100,0	106,8	59,7	
Amsterdam	21,1	7,2	32,4	26,3	87,0	13,0	100
..... %	68,7	64,3	136,1	147,8	101,6	90,3	
Den Haag	13,4	8,8	27,9	27,9	78,6	21,4	100
..... %	43,6	78,6	117,2	156,7	91,8	148,6	
Utrecht	23,5	11,6	26,7	20,3	82,9	17,1	100
..... %	76,5	103,6	112,2	114,0	96,8	118,8	
Zuid-Oost-Noord-Brabant	50,6	10,0	13,3	11,7	86,1	13,9	100
..... %	164,8	89,3	55,9	65,7	100,6	96,5	
West-Noord-Brabant	36,9	12,3	20,5	13,9	86,1	13,9	100
..... %	120,2	109,8	86,1	78,1	100,6	96,5	
Arnhem/Nijmegen	31,8	10,8	21,6	17,6	83,0	17,0	100
..... %	103,6	96,4	90,8	98,9	97,0	118,1	
Twente	49,3	10,4	16,7	13,2	90,3	9,7	100
..... %	160,6	92,9	70,2	74,2	105,5	67,4	
Zuid-Oost-Friesland	34,4	15,6	18,8	15,6	87,5	12,5	100
..... %	112,1	139,3	79,0	87,6	102,2	86,8	
Zuid-Holland	23,9	11,5	20,2	20,2	86,4	13,6	100
..... %	77,9	102,7	118,5	113,5	100,9	94,4	
Nederland	30,7	11,2	23,8	17,8	85,6	14,4	100
..... %	100	100	100	100	100	100	

dat de productie en de bruto-investeringen qua aandeel be-
duidend hoger liggen dan het aandeel van het arbeidsvo-
lume. Blijkens tabel 1 bestaat er een direct verband tussen
de arbeidsvolume-aandelen en de aandelen van lonen en sa-
larissen.

Vergelijking van de laatste twee kolommen van tabel 1
(arbeidsreserve en bevolking) laat zien dat de procentuele
aandelen duidelijke verschillen vertonen. De reden is dat de
regionale arbeidsreserve niet alleen afhankelijk is van de
omvang van de bevolking. Ook de omvang van de pendel
(werkloze pendelaars worden in de woonplaats geregis-
treerd) en de leeftijdsopbouw kunnen van invloed zijn op
de arbeidsreserve. Daarnaast is de sectorale samenstelling
van het regionaal produkt en de verdeling van het arbeids-
volume in de regio over de sectoren (dus de economische
structuur) van belang voor de regionale arbeidsreserve
(bijv. de overspannen arbeidsmarkt in Rijnmond ging ge-
paard met een geringe arbeidsreserve aldaar).

Zo zouden nog wel meer opmerkingen kunnen worden
gemaakt. Als het echter gaat om regionale vergelijkingen
dan komen we hiermee niet veel verder. In het onderstaande
zal daarom nader worden ingegaan op de verschillende indi-
catoren.

3. Arbeidsvolume werknemers

In tabel 2 is weergegeven hoe groot in de regio's de pro-
centuele aandelen zijn in het arbeidsvolume van de onder-
scheiden brede sectoren (nijverheid, bouwnijverheid, handel
en verkeer, overige diensten, overheid). De regio's kunnen
nu onderling met elkaar worden vergeleken. Het onderling
vergelijken wordt nog vergemakkelijkt wanneer de percen-
tages in de regio worden uitgedrukt ten opzichte van een
normregio 2): de z.g. lokatie-index (l.i.) of concentratie-
index. In formule:

$$l.i. = \frac{A_i^R}{A_N^R} \times 100$$

Hierbij geldt dat:

- A = arbeidsvolume
- i = sector
- R = regio
- N = normregio

Indien de l.i. groter is dan 100, dan is er sprake van over-
vertegenwoordiging van een sector t.o.v. de normregio;

2) Hier zal niet worden ingegaan op wat nu onder een normregio
moet worden verstaan.

Tabel 3. Diversificatie-indices op basis van arbeidsvolume en regionaal produkt in 31 bedrijfstakken (1970)

Regio	Arb. volume d.i.	Verantwoordelijke sectoren a)	Reg. prod. d.i.	Verantwoordelijke sectoren a)
Rijnmond	67,1	30,7% zee-, luchtvaart en overig vervoer	52,0	49,4% zee-, luchtvaart en overig vervoer + aardolie-, chem. ind.
Amsterdam				
Den Haag	61,2	15,7% handel	52,4	13,0% handel
Utrecht	56,4	16,1% overheid	59,7	16,9% overheid
Zuid-Oost-Noord-Brabant	81,8		75,8	
West-Noord-Brabant	51,2	38,9% metaal (elektrotech. ind.)	41,3	41,1% elektrotechn.
Arnhem/Nijmegen	80,2		73,5	
Twente	82,0		83,9	
Zuid-Oost-Friesland	53,1	32,0% textiel	69,5	26,6% textiel
Zuid-Holland	62,3	16,2% metaal (elektrotechn. ind.)	45,9	34% elektrotechn. ind. + landbouw
Nederland	83,2		81,4	

a) De percentages geven aan hoeveel procent de sector voor zijn rekening neemt van het verschil tussen 100 en de diversificatie-index.

kleiner dan 100 wil zeggen: ondervetegenwoordiging van een sector. Nederland is hier als normregio gehanteerd, wat overigens niet wil zeggen dat de ideale structuur hiermee is gedefinieerd. Nederland geldt alleen maar als vergelijkingsmaatstaf. Er moet dan ook niet zozeer worden gelet op de waarde van de getallen op zich, (dus in hoeverre ze onder of boven 100 liggen) maar op de onderlinge verschillen. Ook dan kan men niet verder gaan dan te constateren dat in de ene regio meer nijverheid is dan in de andere regio's of dat de overheidssector in bepaalde regio's zwaarder is vertegenwoordigd dan in andere. In hoeverre dit goed of slecht of aanvaardbaar is, valt hier niet uit op te maken. Een hoge index in een regio geeft bijv. slechts aan dat daar de vestigingsplaatsvoordelen voor een bepaalde (tak van) nijverheid groter zijn dan elders. Uiteraard geeft een uitsplitsing over meer bedrijfsklassen een beter beeld.

In de regionale economie wordt één van de uitgangspunten gevormd door de stelling dat de economische structuur van de regio een zodanig karakter dient te hebben, dat de regio in staat is zich evenwichtig te ontwikkelen. Dit betekent dat eenzijdigheid (specialisatie) in een regio als riskant wordt beschouwd. Hoe groter de diversiteit van de economische structuur, des te beter kunnen storingen en schokken in de afzonderlijke sectoren worden opgevangen. Om de regio op dit facet te beoordelen kan gebruik worden gemaakt van de bekende diversificatie-index (d.i.). Hiertoe worden de absolute afwijkingen van de sectorale aandelen in procenten in de regio t.o.v. Nederland gesommeerd en van 100 afgetrokken. De relatieve diversificatie is dan groter naarmate de indexwaarde dichter bij 100 ligt. In formule:

$$d.i. = 100 - \sum_i \left| \frac{A_i^R}{A^R} \times 100 - \frac{A_i^N}{A^N} \times 100 \right|$$

Nederland is dus ook hier weer als normregio gehanteerd. Het is aannemelijk, dat de Nederlandse economie voldoende divers van karakter is om regio's daaraan te spiegelen. Het is echter niet de bedoeling en praktisch onmogelijk, maar ook niet logisch de structuur van Nederland ten voorbeeld te stellen aan de regio's.

In tabel 3 zijn de diversificatie-indices aangegeven op basis van het arbeidsvolume, met daarbij vermeld welke factoren met name verantwoordelijk zijn voor de lage indices. Rijnmond neemt met een waarde van 67,1 een middenpositie in. De sector lucht- en zeevaart en overig vervoer is hier met name debet aan. De regio's met een uitgesproken geringe diversiteit zijn Den Haag (56,4 overheid), Zuid-Oost-Noord-Brabant (51,2 Philips) en Twente, (55,1 textiel). De meest gunstig gestructureerde regio van de beschouwde is de regio Arnhem/Nijmegen (82,0), direct gevolgd door Utrecht (81,8) en West-Noord-Brabant (80,2).

4. Regionaal produkt

Een andere belangrijke indicator voor de economische structuur van een regio is het regionaal produkt (= produktie minus verbruik 3) en de wijze waarop dit per regio tot stand komt (dus de bijdragen van de bedrijfstakken aan het regionaal produkt). Evenals bij het arbeidsvolume kunnen we ook hier gebruik maken van de diversificatie-index. Verwacht mag worden, dat de indices op basis van het regionaal produkt afwijken van die van het arbeidsvolume, bijv. op grond van verschil in arbeidsproductiviteiten. Tabel 3 laat inderdaad zien, dat er sprake is van verschillen. Alleen Den Haag en Arnhem/Nijmegen zijn op hetzelfde niveau gebleven (resp. 59,7 en 83,9). Twente heeft een hogere index gekregen (van 53,1 naar 69,5) en schuift daarmee van de achtste plaats naar de vierde plaats. Dit wordt veroorzaakt door het arbeidsintensieve karakter van de textielindustrie. De waarden van de overige regio's liggen beduidend lager. Arnhem/Nijmegen is dus ook hier de best gestructureerde regio. De regio met de laagste index is ook op basis van het regionaal produkt Zuid-Oost-Noord-Brabant, zij het dat de index nog lager is dan op basis van het arbeidsvolume. Ook is de index voor het Rijnmondgebied gedaald (van 67,1 naar 52,0), waardoor deze regio verschuift van de vierde naar de zevende plaats. Dit kan worden toegeschreven aan de hoge arbeidsproductiviteit in de aardolie- en chemische industrie. In Zuid-Oost-Friesland wordt de veel lagere index bepaald door de landbouw (van 62,3 naar 45,9).

Het bovenstaande toont duidelijk aan dat, wanneer het gaat om de diversiteit van de economische structuur van een regio, niet volstaan kan worden met alleen het arbeidsvolume of alleen het regionaal produkt. Beide grootheden zijn nodig om aan diversiteit van de economische structuur inhoud te geven.

5. Arbeidsproductiviteit

In het voorgaande is al enige malen de term arbeidsproductiviteit gebruikt. Het is interessant na te gaan of er sprake is van verschil in regionale arbeidsproductiviteiten en waardoor deze verschillen worden veroorzaakt.

Regionale arbeidsproductiviteit wordt hier gedefinieerd als de verhouding tussen het regionale produkt (toegevoegde waarde in de regio) en het arbeidsvolume in de regio. Het koppelt dus de grootheden, die in het voorgaande zijn behandeld, aan elkaar. Het gaat dus niet om de produktie tegenover het arbeidsvolume, maar om wat de regio toevoegt aan de produktie: een soort „netto” regionale ar-

3) Tot het verbruik van een regio worden gerekend alle goederen en diensten die in het productieproces van een regio zijn verbruikt. Deze goederen en diensten kunnen afkomstig zijn uit de eigen regio, de overige regio's en het buitenland.

Tabel 4. Arbeidsproductiviteit 1970 (regionaal produkt t.o.v. arbeidsvolume)

Regio	Nijverheid	Bouw-nijverheid	Handel/verkeer	Overige diensten	Totaal bedrijven	Overheid	Totaal bedr. + overheid
Rijnmond	49,0	17,4	32,0	23,8	34,8	25,9	34,1
Amsterdam	30,5	16,8	27,0	26,6	26,3	25,9	26,3
Den Haag	42,1	16,1	24,2	24,0	27,4	24,2	26,7
Utrecht	24,0	17,2	26,4	25,8	26,8	24,1	26,3
Zuid-Oost-Noord-Brabant	28,5	18,2	26,0	26,9	28,9	25,2	28,4
West-Noord-Brabant	25,6	18,7	27,5	28,1	29,4	25,7	28,9
Arnhem/Nijmegen	27,3	16,4	26,6	25,9	27,8	24,3	27,2
Twente	21,3	15,7	26,9	26,1	25,1	27,5	25,4
Zuid-Oost-Friesland	25,9	16,2	25,5	27,4	31,9	26,3	31,2
Zuid-Holland	40,2	17,0	28,4	24,6	31,1	25,4	30,3
Nederland	30,1	18,3	27,9	26,0	29,8	25,3	29,1

Tabel 5. Lonen en salarissen (incl. werkgeversbijdragen) in verhouding tot het arbeidsvolume per sector (1970)

Regio	Nijverheid	Bouw-nijverheid	Handel/verkeer	Overige diensten	Totaal bedrijven	Overheid	Totaal bedr. + overheid
Rijnmond	19.226	15.311	15.797	12.630	16.059	24.171	16.753
Amsterdam	16.263	15.115	14.573	15.579	15.341	24.085	16.479
Den Haag	18.114	15.087	13.356	15.068	14.951	22.714	16.611
Utrecht	15.744	15.207	14.687	14.294	15.024	22.814	16.359
Zuidoosten van Noord-Brabant	18.286	15.222	14.250	12.476	16.574	23.960	17.600
Westen van Noord-Brabant	15.970	14.733	15.400	13.353	15.143	24.235	16.410
Arnhem/Nijmegen	17.500	15.368	14.395	13.935	15.509	23.100	16.869
Twente	14.746	14.933	14.792	11.789	14.492	25.643	15.576
Zuid-Oost-Friesland	16.091	14.200	13.833	12.400	14.750	24.250	15.938
Zuid-Holland	18.578	15.106	14.244	13.759	15.283	23.769	16.440
Nederland	17.075	15.231	14.927	13.736	15.456	23.776	16.656

beidsproductiviteit. In het vervolg zal echter gewoon van arbeidsproductiviteit worden gesproken.

De regionale arbeidsproductiviteit (p) kan op twee manieren worden bepaald. In de eerste plaats door het totale regionale produkt (Y) te delen door het totale arbeidsvolume (A):

$$p = \frac{\sum Y_i}{\sum A_i}$$

In de tweede plaats als de som van de gewogen sectorale arbeidsproductiviteiten. De gewichten (g_i) worden gevormd door het sectorale aandeel in het totale arbeidsvolume.

$$p = \sum g_i p_i ; g_i = \frac{A_i}{\sum A_i}$$

Deze tweede benadering is voor ons van belang. Indien we uitgaan van de hypothese dat per sector de arbeidsproductiviteit voor elke regio dezelfde is, dan hangt het van de gewichten af in welke mate de regionale arbeidsproductiviteiten van elkaar verschillen.

Een indicatie omtrent de betrouwbaarheid van de hypothese kan uit tabel 4 worden verkregen: de sectoren overheid en bouwnijverheid, die betrekkelijk homogeen van karakter zijn, laten voor alle regio's ongeveer dezelfde arbeidsproductiviteit zien. Uit dezelfde tabel blijkt ook dat de regionale arbeidsproductiviteiten nogal van elkaar verschillen. Rijnmond heeft de hoogste waarde (34,1) gevolgd door de landelijke regio Zuid-Oost-Friesland (31,2). De laagste waarde komt voor rekening van Twente (25,4).

De conclusie dat Rijnmond de beste regio zou zijn op basis van de hoge arbeidsproductiviteit kan niet zonder meer uit de tabel worden getrokken. Nagegaan zou moeten worden of er geen overheersende sectoren in de regio zijn die het totale beeld vertekenen. Wat Rijnmond betreft, zorgt met name de nijverheid voor de hoge waarde, die op haar beurt weer bepaald wordt door de arbeidsproductiviteit in de aardolie- en chemische industrie. In Zuid-Oost-Friesland is het de landbouw die de arbeidsproductiviteit de hoge waarde geeft. In Twente wordt deze door de arbeidsintensieve textielindustrie gedrukt.

Indien arbeidsproductiviteit of arbeidsintensiteit (l/p) in verband wordt gebracht met de arbeidsreserve in de regio, dan kan geen samenhang tussen beide worden gevonden. Dat een grote arbeidsintensiteit in een regio gepaard gaat met een relatief grote regionale arbeidsreserve lijkt dan niet juist op basis van de waarnemingen van 1970. Het verband is misschien wel aanwezig, indien sectorsgewijs te werk wordt gegaan. In dit kader zal hierop niet worden ingegaan.

6. Kwaliteit van arbeid

Een andere belangrijke regionale indicator is de kwaliteit van arbeid. Indien wordt uitgegaan van de hypothese dat het opleidingsniveau (maatstaf voor de kwaliteit van de arbeid) direct van invloed is op de hoogte van de lonen en salarissen, dan kan een indicatie voor de kwaliteit van arbeid worden verkregen door de lonen en salarissen te relateren aan het arbeidsvolume.

In Zuid-Oost-Noord-Brabant ligt het gemiddeld loon per werknemer het hoogst (tabel 5), gevolgd door Arnhem/Nijmegen. Op de derde plaats komt Rijnmond. Ook indien de sector overheid buiten beschouwing blijft, scoort Zuid-Oost-Noord-Brabant het hoogst, maar nu gevolgd door Rijnmond. Kijken we alleen naar de nijverheid dan staat Rijnmond nummer één. Dit laatste geeft echter aanleiding te betwijfelen of de genoemde hypothese wel juist is. Het hoge bedrag per werknemer in de nijverheid in Rijnmond wordt voor een groot deel bepaald door de aardolie- en chemische industrie. Dit bedrag ligt op gemiddeld f. 24.700 per werknemer! Ook bij de overheid ligt het gemiddelde loon per werknemer zeer hoog. Het is echter bekend dat de overheid veel academici in dienst heeft. Dit in tegenstelling tot de aardolie- en chemische industrie, waar bijv. veel operators werkzaam zijn.

Opgemerkt kan nog worden dat Rijnmond op één uitzondering na, nl. overige diensten, hoger scoort dan Nederland. In Twente doet zich het typische verschijnsel voor dat het loon per werknemer in de overheidssector daar het hoogst is van alle regio's, maar in de overige sectoren ver beneden het Nederlands gemiddelde ligt. Opvallend is ook dat in de bouwnijverheid evenals bij de overheid nagenoeg overal hetzelfde bedrag per werknemer wordt uitgekeerd.

Waarschijnlijk komt dit door het homogene karakter van beide sectoren.

Op grond van het bovenstaande moet voorzichtig worden omgesprongen met de kwaliteit van arbeid (zoals hier benaderd) als regionale indicator.

7. Bruto-investeringen in vaste activa

Daar de gegevens over de bruto-investeringen in vaste activa in de CBS-publikatie weergegeven zijn naar bestemming en type en niet naar bedrijfstakken, is eenzelfde sectoraal onderscheid, zoals bij de voorgaande indicatoren, niet mogelijk. We beperken ons hier tot de investeringen van de nijverheid en het totaal van de bedrijven. De overheid wordt buiten beschouwing gelaten vanwege het maatschappelijke karakter van de investeringen (wegen, waterstaatkundige werken, bruggen).

Relateren we de investeringen aan het arbeidsvolume, dan valt direct de positie van Rijnmond op (zie tabel 6). In de nijverheid wordt daar ruim f. 14.500 per werknemer geïnvesteerd, hetgeen ruim tweemaal zoveel is als in de daaropvolgende regio nl. West-Noord-Brabant (ca. f. 7.200). Tevens maken de investeringen in de nijverheid meer dan 50% van alle investeringen in bedrijven uit. De positie van Rijnmond verandert rigoureus, indien wordt gekeken naar de investeringen in het totaal van bedrijven. Het landelijke Zuid-Oost-Friesland gaat dan op kop (f. 8.350) gevolgd door Rijnmond (f. 7.900).

Tabel 6. Bruto-investeringen in vaste activa, in nijverheid en totaal van bedrijven per werknemer (1970)

Regio	Nijverheid	Totaal bedrijven
Rijnmond	14.540	7.883
Amsterdam	6.488	4.671
Den Haag	7.111	5.198
Utrecht	6.824	6.472
Zuid-Oost-Noord-Brabant	4.808	6.501
West-Noord-Brabant	7.173	7.739
Arnhem/Nijmegen	5.423	6.039
Twente	3.742	5.324
Zuid-Oost-Friesland	6.373	8.350
Zuid-Holland	10.000	6.908
Nederland	7.915	7.124

Opvallend is dat Amsterdam op de allerlaatste plaats komt. Interessant zou zijn te weten hoe de situatie vandaag de dag in de Rijnmond is. Het investeringsklimaat wordt steeds vaker ter discussie gesteld. Gaat Rijnmond Amsterdam achterna waar de investeringen in de nijverheid per werknemer met ruim een factor 2 lager ligt dan in Rijnmond (f. 6.488 tegenover f. 14.540) of is Rijnmond veel beter dan Amsterdam in staat eisen aan investeringen te stellen vanwege de van nature sterke positie van Rotterdam?

8. Regionaal inkomen

Gebruik is gemaakt van de nog niet-officieel gepubliceerde gegevens van de regionale inkomensverdeling in 1969. Het regionale inkomen is het inkomen dat door de regionale bevolking wordt verdiend en niet het inkomen dat in de regio wordt verdiend. Door de pendel komt er inkomen bij, maar er lekt ook inkomen weg. Dus: regionaal inkomen = door het arbeidsvolume verdiende inkomen - inkomen van uitgaande pendelaars + inkomen van inkomende pendelaars.

In tabel 7 is het gemiddelde inkomen per hoofd per regio weergegeven. De verschillen tussen de regio's zijn aanzienlijk te noemen. Het verschil tussen het hoogste gemiddelde inkomen (Den Haag f. 6.855) en het laagste (Zuid-Oost-Friesland f. 4.288) bedraagt f. 2.567, hetgeen bijna 60% is

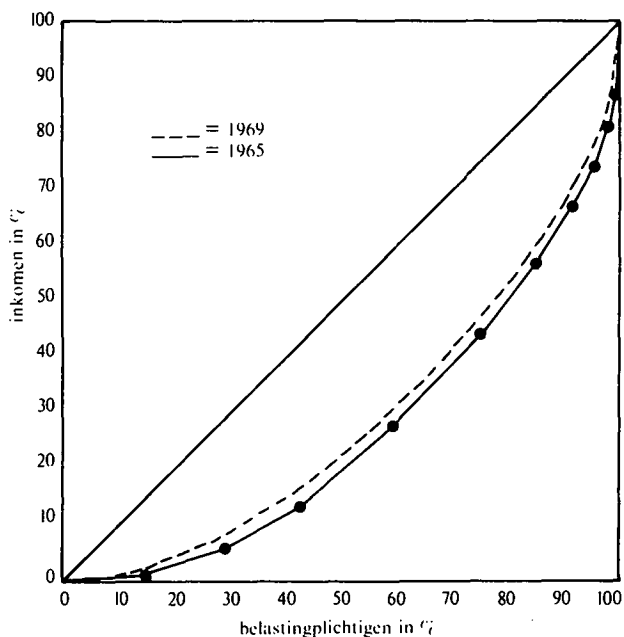
van het laagste inkomen! Op grond van de standaarddeviatie (= 838) kan echter worden gesteld dat Den Haag een uitschieter is. Het gemiddelde inkomen, dat zeer dicht ligt bij het inkomen voor Nederland, plus de standaarddeviatie bedraagt f. 6.015. Den Haag ligt daar nog eens f. 840 boven.

Tabel 7. Gemiddeld inkomen per hoofd 1969

Rijnmond	5.127	Arnhem/Nijmegen	4.885
Amsterdam	6.126	Twente	4.468
Den Haag	6.855	Zuid-Oost-Friesland	4.288
Utrecht	5.434	Zuid-Holland	5.846
Zuid-Oost-Noord-Brabant	4.633	Nederland	5.139
West-Noord-Brabant	4.778		

Het gemiddelde inkomen in Rijnmond is nagenoeg gelijk aan dat van Nederland. Voor Rotterdam (dus niet voor Rijnmond vanwege het vele rekenwerk: de gegevens zijn op gemeentelijk niveau zijn gegeven) is nog met behulp van de Lorenzcurve nagegaan hoe de verdeling van het inkomen over de belastingplichtigen sinds 1965 is veranderd. Uit figuur 1 blijkt dat de verdeling een scheef karakter heeft en dat er in 1969 t.o.v. 1965 een lichte verbetering is opgetreden. Verder is geconstateerd dat de inkomensverdelingen voor Nederland en Rotterdam elkaar niet of nauwelijks ontlopen. Om ten aanzien van de regionale inkomensverdeling meer te kunnen zeggen is nader onderzoek noodzakelijk.

Figuur 1. Lorenz-curven voor de inkomensverdeling in Rotterdam voor 1965 en 1969

9. Slot

In het voorgaande is Rijnmond, aan de hand van met name de publikatie van het CBS *Regionale economische indicatoren 1970*, met een aantal regio's vergeleken. Met behulp van de behandelde indicatoren kan een beeld van de economische situatie van het Rijnmondgebied worden verkregen. Hierbij moet overigens wel worden aangetekend dat iedere regio haar eigen specifieke kenmerken heeft, waardoor het moeilijk wordt een positieve of een negatieve kwalificatie aan een regio toe te kennen.

Uit de beschouwing blijkt dat Rijnmond op bepaalde punten meer (of minder) heeft dan een andere regio. Voor het regionale beleid, dat haar eigen prioriteiten stelt, is het mogelijk de keuze van de prioriteiten met behulp van de behandelde indicatoren een hechter fundament te geven.

J. van der Stoep

De verwachte groei van het aantal rijbewijzen tot en met 1989

C. L. DEELDER
R. H. M. HENDRIKS
K. G. HOLLMANN*

De groei van het aantal personenauto's in ons land heeft sinds jaar en dag onderwerp uitgemaakt van een reeks analyses en prognoses. Vreemd genoeg is daarbij tot voor kort nauwelijks aandacht geschonken aan de ontwikkeling van het aantal rijbewijzen. Kort geleden is daar echter verandering in gekomen. Eind 1973 maakte Glaubitz een prognose tot het jaar 1982 1); het ging daarbij niet zozeer om het aantal rijbewijzen als om de vraag naar rijles. In het voorjaar van 1974 vervaardigde Van den Broecke in opdracht van het projectbureau IVVS van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat een raming van het rijbewijsbezit tot het jaar 2015 2). Dit artikel is het verslag van een onafhankelijke raming, die in de zomer van 1974 werd opgezet. In hoofdstuk 1 worden de veronderstellingen en het rekenschema uiteengezet. Hoofdstuk 2 bevat de uitkomsten en een vergelijking met de ramingen van Van den Broecke. In hoofdstuk 3 wordt een schatting gegeven van het toekomstig aantal rijexamens per jaar en in hoofdstuk 4 wordt een korte beschouwing gewijd aan de verhouding tussen aantallen rijbewijzen en aantallen personenauto's.

1. De methode

Het onderhavige onderzoek beperkt zich uitsluitend tot de rijbewijzen die het recht geven tot het besturen van een personenauto. Met rijbewijs wordt dan ook in het vervolg bedoeld op een rijbewijs BE. Dit is verreweg de grootste categorie; op het ogenblik maakt hij ruim 90% van de rijexamens uit.

De frequentie van het rijbewijsbezit en zijn toename verschillen sterk met geslacht en leeftijd. De analyse en prognose zijn dan ook voor mannen en vrouwen afzonderlijk uitgevoerd en binnen ieder van deze twee groepen is een onderscheid gemaakt naar leeftijdsklassen van één jaar, te beginnen met de 18-jarigen. Beneden die leeftijd kan men geen rijbewijs BE bezitten.

Leeftijdsklassen geven wij aan met de index i , kalenderjaren met t ; dit laatste slaat op de toestand in het midden van het jaar. Deze wijze van dateren is technisch noodzakelijk om bevolkingscijfers en examengegevens naar leeftijdsklassen op elkaar af te stemmen. Zoals vermeld worden mannen en vrouwen altijd afzonderlijk behandeld, maar wel volgens dezelfde formules. Wij schrijven

$A(i,t)$ voor het aantal mannen of vrouwen van leeftijd i medio kalenderjaar t ;

$f(i,t)$ voor de fractie rijbewijsbezitters in deze groep.

Het aantal rijbewijzen onder mannen resp. vrouwen in jaar t is dan:

$$X(t) = \sum_i A(i,t) f(i,t) \quad (1)$$

en het gaat erom hoe de toekomstige waarden van $A(i,t)$ en $f(i,t)$ verlopen. Voor beide grootheden zijn wij uitgegaan van de toestand in het basisjaar 1973.

Voor de $A(i,t)$ is gebruik gemaakt van de opgaven van de samenstelling der bevolking naar leeftijd en geslacht van het CBS 3). De $A(i, 1973)$ zijn verkregen door interpolatie van de gegevens per ultimo 1972 en 1973. Voor de volgende jaren is daarop een sterftetafel toegepast 4). Met de toekomstige geboorten hoeft geen rekening te worden gehou-

den, want de prognose gaat niet verder dan 1989 en de 18-jarigen van dat jaar zijn in 1972 geboren.

Voor de $f(i,t)$ moeten eerst waarden in 1973 worden vastgesteld en vervolgens veronderstellingen worden gemaakt over hun ontwikkeling in de toekomst. De huidige fractie rijbewijsbezitters onder mannen en vrouwen van verschillende leeftijden zijn niet rechtstreeks bekend, maar zij kunnen worden geconstrueerd uit gegevens over de leeftijdsopbouw van degenen die hun rijbewijs in de afgelopen 5 jaar hebben behaald of verlengd. Over de nieuwe rijbewijzen zijn voldoende gegevens aanwezig, van de verlengingen zijn leeftijd en geslacht slechts over de laatste drie jaar bekend; op dit punt hebben wij aanvullende veronderstellingen moeten maken. De verkregen cijfers voor de hogere leeftijden zijn nog enigszins aangepast om een vloeiend verloop te krijgen; de jongere generaties vertonen enige onregelmatigheden die wij niet hebben verwijderd. Het verloop van $f(i, 1973)$ zoals dat werd gebruikt, vindt men in figuur 1 (zie blz. 342).

De frequentie van het rijbewijsbezit in een generatie (dat is een verschuivende leeftijdsklasse) neemt toe doordat personen zonder rijbewijs het alsnog behalen, en neemt af doordat houders van rijbewijzen deze niet verlengen. Wij nemen aan dat de kansen:

$g(i)$ = kans dat een man of vrouw zonder rijbewijs en van leeftijd i het rijbewijs behaalt;

$s(i)$ = kans dat een rijbewijsbezitter van leeftijd i zijn rijbewijs niet verlengt,

* De schrijvers voerden het beschreven onderzoek uit als onderdeel van hun studie Econometrie aan de Universiteit van Amsterdam. Met dank vermelden zij de medewerking van de Stichting Centraal Bureau voor de afgifte van Rijvaardigheidsbewijzen (CBR) te Rijswijk, dat het cijfermateriaal ter beschikking stelde.

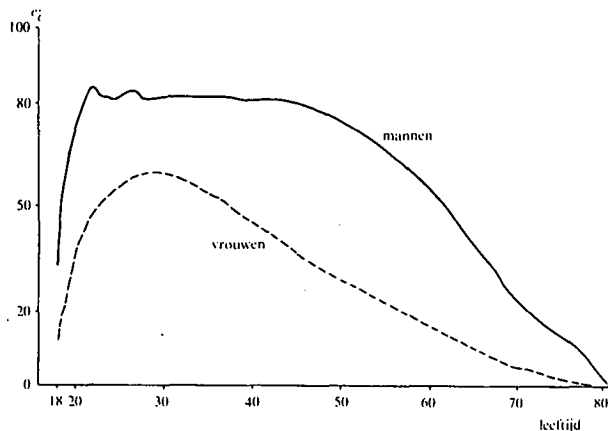
1) P. J. C. Glaubitz, Hoe ontwikkelen zich vraag en aanbod in de rijnschoolbranche in de naaste toekomst en wat betekent de marketing voor de rijnschoolhouder?, Referaat op de jaarvergadering van de BOVAG, sectie rijnscholen, 26 november 1973 te Utrecht.

2) A. A. J. van den Broecke, *Rijbewijsbezit in Nederland: analyse en prognose*, Rapport in opdracht van het projectbureau IVVS van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat, samengesteld april 1974.

3) Centraal Bureau voor de Statistiek, *Leeftijdsopbouw van de bevolking op 31 december 1972 resp. 1973*.

4) Sterftetafel GBM 1966-1970, afgerond volgens Makeham.

Figuur 1. Geschat rijbewijsbezit per leeftijdsklasse in 1973

beide in de tijd constant zijn (daarom kan de index t ontbreken). Zij verschillen uiteraard wel tussen mannen en vrouwen en naar leeftijd. De ontwikkeling van de $f(i,t)$ wordt op grond van deze veronderstelling beschreven door de formule

$$f(i+1,t+1) = f(i,t) + (1-f(i,t))g(i) - f(i,t)s(i) \quad (2)$$

De $f(18,t)$, die niet uit deze formule volgen, zijn constant verondersteld en gelijk aan de $f(18,1973)$.

De waarden van $g(i)$ zijn afgeleid uit de verdeling naar leeftijd en geslacht van de in 1973 behaalde rijbewijzen. Deze aantallen zijn gedeeld op het aantal mannen of vrouwen van de corresponderende leeftijdsgroep die in 1972 nog geen rijbewijs hadden. Schrijven wij

$R(i,t)$ voor aantal mannen of vrouwen van leeftijd i dat in jaar t het rijbewijs behaalt,

dan definiëren wij:

$$g(i) = \frac{R(i,1973)}{(1-f(i,1972))A(i,1972)} \quad (3)$$

Ook deze cijfers zijn enigszins gecorrigeerd om onregelmatigheden weg te werken. De waarden van $s(i)$ zijn op overeenkomstige wijze berekend uit opgaven over 1973 van het CBR.

Het rekenschema is nu volledig beschreven; het berust op de veronderstelling dat per leeftijdsklasse de geneigdheid om het rijbewijs (alsnog) te behalen resp. om het te laten verlopen constant zijn en gelijk aan de waarden die in 1973 golden. Er is geen bovengrens aan het rijbewijsbezit gesteld; door herhaalde toepassing van verg. (2) kan dit in beginsel in iedere leeftijdsklasse willekeurig dicht tot 100% naderen.

De raming berust aldus op de veronderstelling dat de omstandigheden van 1973 in de toekomst voortduren. Er is geen rekening gehouden met veranderingen in het economisch groeitempo of in de kosten van het autorijden. Ook zonder die factoren aan te voeren kan men menen dat onze raming een overschatting is, omdat het jaar 1973 een uitzonderlijke groei te zien gaf die wel niet zal voortduren. Daar staat tegenover dat wij tot nog hogere ramingen zouden komen als wij tendenties uit de voorafgaande jaren doortrekken. Dit geldt met name voor het gedrag van de vrouwen die meer en meer net als de mannen het rijbewijs op jonge leeftijd halen. Zo vertoont $f(18,t)$ voor de vrouwen in de jaren vóór 1973 een duidelijke stijging. Wij hebben deze echter niet geëxtrapoleerd en $f(18,t)$ voor de toekomst constant (en gelijk aan $f(18,1973)$) verondersteld.

2. Rijbewijzen

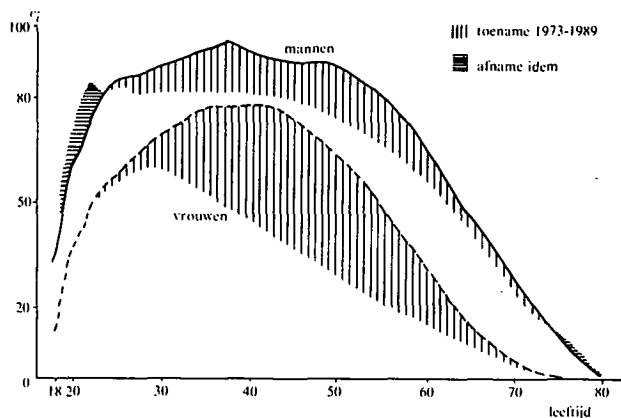
De raming van het aantal rijbewijzen tot en met 1989 die uit het voorgaande volgt, vindt men in tabel 1. Zoals men ziet leiden onze veronderstellingen tot een lichte tempering van het groeitempo uit het recente verleden. Toch neemt het aantal rijbewijzen in vijftien jaar nog met 45% toe, en wel veel sterker onder vrouwen dan onder mannen (70% tegen een stijging van 30%). Dit is het gevolg van de veronderstelde voortzetting van de inhaalvraag.

Tabel 1. Aantal rijbewijzen van 1974-1989 (in mln.)

Jaar	Mannen	Vrouwen	Totaal
1974	3,08	1,60	4,68
1975	3,14	1,68	4,82
1976	3,21	1,76	4,97
1977	3,27	1,84	5,11
1978	3,33	1,92	5,25
1979	3,40	2,00	5,40
1980	3,46	2,08	5,50
1981	3,52	2,16	5,68
1982	3,59	2,24	5,83
1983	3,65	2,31	5,96
1984	3,71	2,39	6,10
1985	3,77	2,46	6,23
1986	3,83	2,53	6,36
1987	3,88	2,60	6,48
1988	3,94	2,66	6,60
1989	3,99	2,73	6,72

Onze raming valt voor 1989 juist 10% hoger uit dan de prognose van Van den Broecke. De voornaamste reden is dat hij in zijn berekening een bovengrens aan het rijbewijsbezit stelt: het kan in geen enkele leeftijdsklasse hoger worden dan 85% onder mannen en 66% onder vrouwen. Bij ons worden deze grenzen door vele leeftijdsklassen doorbroken, zoals blijkt uit figuur 2. Deze grafiek demonstreert ook duidelijk het verschil in de groei van het rijbewijsbezit tussen mannen en vrouwen. Bij de mannen verschuift tussen 1973 en 1989 bovendien de onregelmatigheid, die thans in de jongste generaties optreedt, naar een kleine oneffenheid tussen de 35 en 40 jaar.

Figuur 2. Geraamd rijbewijsbezit per leeftijdsklasse in 1989

3. Rijexamens

Als nevenproduct van de berekeningen kan heel eenvoudig het aantal rijexamens worden geraamd. Analogoos aan vergelijking 3 geldt immers voor het aantal mannen of vrouwen van leeftijd i die in jaar t het rijbewijs halen, dat:

$$R(i,t) = g(i)(1-f(i,t-1))A(i,t-1) \quad (4)$$

en voor het totaal

$$R(t) = \sum_i R(i,t) \quad (5)$$

Om het aantal behaalde examens om te rekenen tot een aantal afgelegde examens hanteren wij, als steeds voor mannen en vrouwen afzonderlijk,

$b(i) =$ de verhouding van het aantal afgelegde tot het aantal behaalde rijexamens in de leeftijdsklasse i .

Deze grootheid is voor 1973 bekend en wij nemen aan dat hij niet verandert. Het aantal rijexamens in het jaar t volgt dan uit

$$y(t) = \sum_i b(i) R(i, t) \quad (6)$$

Zoals uit tabel 2 blijkt, zal het aantal rijexamens BE volgens deze raming de eerste tien jaar nagenoeg onveranderd blijven op het huidige peil van 770.000, waarvan 400.000 vrouwen en 370.000 mannen. Na 1984 begint het aantal geleidelijk te dalen; de invloed van de inhaalvraag onder vrouwen neemt dan af, met als gevolg dat ook de verdeling tussen de geslachten wat gelijkmatiger wordt.

Een vergelijking met de raming van Glaubitz 1) kan alleen worden gemaakt ten aanzien van het aantal behaalde rijexamens, dat hier volgt uit vergelijking 5. Zijn ramingen vertonen een geleidelijke daling, de onze een geringe stijging — alweer omdat hij met een verzadigingsniveau werkt en wij niet. Veel groter is het verschil in aanvangsniveau dat geheel moet worden toegeschreven aan de omstandigheid dat wij over de cijfers van 1973 beschikken en Glaubitz nog niet. Dat demonstreert nog eens hoe kwetsbaar al deze ramingen zijn.

Tabel 2. Aantal rijexamens van 1970-1989 (in duizendtal-
len)

Jaar	Mannen	Vrouwen	Totaal
1970	391	386	777
1971	386	417	803
1972	357	432	789
1973	351	416	767
1974	355	417	772
1975	357	409	766
1976	363	404	767
1977	368	402	770
1978	372	400	772
1979	374	398	772
1980	376	398	774
1981	378	397	775
1982	381	396	777
1983	381	395	776
1984	378	393	771
1985	374	390	764
1986	372	387	759
1987	373	387	760
1988	373	386	759
1989	368	384	752

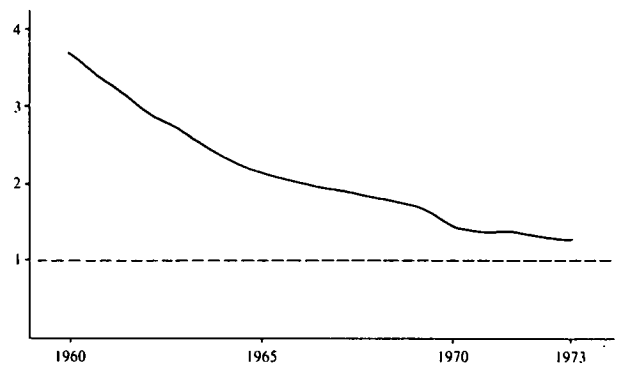
4. Personenauto's

De aantallen rijbewijzen en personenauto's in ons land hebben iets met elkaar te maken; de vraag rijst of onze raming enig licht werpt op de toekomstige ontwikkeling van het aantal personenauto's. Deze vraag kan slechts met enige behoedzaamheid worden beantwoord. Onze raming berust op een nogal mechanistisch model en geeft eigenlijk een extrapolatie van de gang van zaken in 1973. In de komende decennia kunnen er allerlei veranderingen optreden; als de auto duurder wordt, of de inkomens niet meer zo snel toenemen, zal het autopark minder snel groeien dan in het verleden, en daarvan kunnen de rijbewijzen de gevolgen onder- vinden. Aan de andere kant geeft onze raming toch een ruwe toets voor voorspellingen van het autopark; het is bijv. nauwelijks waarschijnlijk dat het aantal rijbewijzen

vele malen zo groot zou worden als wij het hebben ge-
raamd.

Met dit voorbehoud willen wij aangeven wat de gegeven schatting voor het personenautopark impliceert. Een complicatie is echter dat de verhouding tussen aantallen rijbe-
wijzen en personenauto's geenszins constant is. Zoals figuur 3 laat zien, dalen in ons land het aantal rijbewijzen per auto de afgelopen tien jaar zeer snel, doordat de rijbewijzen lang niet zo snel toenemen als de auto's (de cijfers staan in de bijlage). Van bijna vier rijbewijzen per auto in 1960 is het aantal gedaald tot 1,3 in eind 1973, en er is geen reden waarom het niet verder zal afnemen; in Duitsland waar het rijbewijs ook vijf jaar geldig is, vinden we voor 1965 een waarde van 1,25 5). Beneden de 1 zal het verhoudingscijfer echter wel niet dalen. Houden wij een grens van 1,1 aan, dan correspondeert het aantal rijbewijzen in 1989 met een autopark van ruim 6 mln.

Figuur 3. Aantal rijbewijzen per personenauto

Bijlage. Aantallen rijbewijzen en personenauto's, 1960-1973 a)

Jaar	Personenauto's	Rijbewijzen
1960	0,495	1,825
1961	0,577	1,926
1962	0,682	2,011
1963	0,809	2,186
1964	0,978	2,372
1965	1,184	2,597
1966	1,407	2,844
1967	1,620	3,115
1968	1,855	3,392
1969	2,116	3,649
1970	2,681	3,907
1971	2,952	4,112
1972	3,207	4,334
1973	3,433	4,513

a) In mln. aan het eind van elk jaar.

Het aantal personenauto's is verkregen door interpolatie tussen de cijfers van augustus, die tot 1966 beschikbaar zijn in de *Statistiek der Motorrijtuigen* van het CBS; voor latere jaren is gebruik gemaakt van Koorn, *De overlevingscurve van personenauto's*, notitie van het CPB. Het aantal rijbe-
wijzen moet worden opgevat als een raming van alle rijbe-
wijzen die het recht geven een personenauto te besturen. Dit cijfer is berekend als de som van 1. alle verlengingen van rijbewijzen; en 2. de nieuwe rijbewijzen BE, beide over de voorafgaande vijf jaar (geldigheidsduur).

C. L. Deelder
R. H. M. Hendriks
K. G. Hollmann

5) *Tatsachen und Zahlen aus der Kraftverkehrswirtschaft*, 1972, Frankfurt, VDA.

Sociale zekerheid in Nederland en in de Europese Gemeenschap

MR. S. J. H. HUIJBEN

Van de f. 10 mrd. die de regering-Den Uyl tot 1980 wil bezuinigen, zal de sociale zekerheid er f. 6 mrd. moeten leveren. In dit artikel doet Mr. S. J. H. Huijben, directeur Naamloze Vennootschap DSM, een aantal suggesties om in de sector der sociale voorzieningen te bezuinigen. Hij toont aan dat er tussen de EG-landen ten aanzien van die voorzieningen grote verschillen bestaan. Over het algemeen zijn de uitkeringen in Nederland het hoogst. Nederland zou er volgens de auteur goed aan doen van de komende bezuinigingen gebruik te maken om meer met de overige EG-landen in de pas te komen.

De laatste tijd begint langzaam de discussie op gang te komen over de wijze, waarop het beste aan de ongeremde stijging der collectieve lasten een halt kan worden toegevoerd. De regering heeft laten weten, dat het de bedoeling is, dat van f. 10 mrd. die zij tot 1980 wil bezuinigen er 6 moeten worden gevonden in de sfeer der sociale zekerheid, de andere 4 binnen de door de overheid zelf uit te geven bedragen. Hoewel over deze verdeling nog wel het nodige te zeggen zou zijn, heeft deze mededeling wel tot gevolg gehad, dat allereerst duidelijk is geworden dat op het terrein der sociale zekerheid substantiële ingrepen noodzakelijk zijn. Er is dan ook een ambtelijke commissie doende zich hierover te beraden, terwijl men ook in de kringen van de centrale werkgevers- en werknemersorganisaties op deze problematiek studeert. Nieuwe berekeningen van het Centraal Planbureau hebben ondertussen naar de mening van velen uitgewezen dat de hiervoren genoemde besparing van f. 10 mrd. ontoereikend is. Ik laat dit voor wat het is, omdat het in het wettelijke van mijn betoog geen verandering brengt.

In de diverse publikaties, welke ik over deze materie onder ogen heb gekregen, wordt uitgegaan van de binnenlandse problematiek. Hoogstens wordt de Nederlandse concurrentiepositie met het buitenland als argument ten tonele gevoerd. Er is echter naast de binnenlandse nog een andere werkelijkheid, welke naar mijn mening tot dusverre te weinig aandacht heeft gekregen: onze plaats binnen de Europese Gemeenschap.

Uit door de Europese Gemeenschap gepubliceerde cijfers over de ontwikkeling van de lasten der sociale zekerheid is het overzicht in de tabellen 1 en 2 samen te stellen. Ik heb mij hierbij beperkt tot Frankrijk, België en Duitsland om het geheel overzichtelijk te houden. Bij uitbreiding met Italië, Denemarken, Groot-Brittannië en Ierland wijzigt overigens het totale beeld niet.

Tabel 1. Lasten der sociale zekerheid in procenten van het bruto nationaal produkt tegen marktprijzen

	1962	1972	In 1975 (geschat)
Nederland	13,3%	22,4% (+ 9,1)	25,5 (+ 3,1)
België	14,6%	18,3% (+ 3,7)	18,4 (+ 0,1)
Frankrijk	15,4%	17,6% (+ 2,2)	18,1 (+ 0,5)
Duitsland	16,6%	20,2% (+ 3,6)	20,7 (+ 0,5)

Bron: Commissie van de Europese Gemeenschappen, *Sociale rekeningen 1962-1971; Eerste Europees Sociaal Budget 1970-1975.*

Tabel 2. Lasten der sociale zekerheid in procenten van het bruto nationaal produkt tegen marktprijzen per onderdeel

	Nederland	België	Frankrijk	Duitsland
ziekte				
1972	6,1	4,2	4,7	5,9
1975	6,9	4,3	5,1	6,2
ouderdom				
1972	8,6	6,7	6,8	9,2
1975	9,4	7,2	7,2	9,5
invaliditeit en ongeval				
1972	3,9	2,5	1,0	2,5
1975	5,2	2,4	1,0	2,5
werkloosheid				
1972	0,9	1,0	0,2	0,2
1975	1,1	0,9	0,2	0,1
moederschap				
1972	0,1	0,1	0,3	0,2
1975	0,1	0,1	0,3	0,2
gezinsbijdrage				
1972	2,8	3,1	3,0	1,6
1975	2,7	2,8	3,0	1,5
diversen				
1972	0,0	0,7	1,6	0,6
1975	0,1	0,7	1,3	0,7

Bron: Commissie der Europese Gemeenschappen, *Eerste Europees sociaal budget 1970-1975.*

Verschillen in uitkeringshoogte

Uit tabel 2 blijkt, dat Nederland onder deze landen vooral bij ziekte, invaliditeit en werkloosheid de eerste plaats inneemt, met invaliditeit als uitschieter. Bij ouderdom neemt Nederland de tweede plaats in. Als men zich afvraagt wat de oorzaken zijn van deze riant plaats voor Nederland, dan moet deze grotendeels worden toegeschreven aan de belangrijke verschillen in uitkeringshoogte. Vermoedelijk hangt hiermede samen een belangrijk verschil in de mate waarin in de verschillende landen van de onderscheiden voorzieningen wordt gebruik gemaakt. Daarover ontbreken echter de nodige gegevens.

Met een paar voorbeelden wil ik dit verschil in uitkeringshoogte illustreren. In België is bij ziekte het ziekengeld voor kostwinners 60% van het verdiende verzekerd loon. Niet-kostwinners ontvangen minder. Het maximum verzekerd loon was omgerekend in guldens in 1975 ca. f. 33.000 per jaar. In ons land bedraagt het ziekengeld voor een ieder 80% van het verdiende loon en in de praktijk doorgaans 100%. Het maximum verzekerd loon was in 1975 rond f. 45.000. De situatie in Frankrijk is met die in België te vergelijken, zij het dat de percentages en het maximaal verzekerd bedrag wat verschillen vertonen. Duitsland staat weer dichterbij Nederland. Bij invaliditeit komt men eenzelfde beeld tegen. De uitkeringen liggen vooral in Frankrijk en België lager dan in Nederland, doch ook in Duitsland zijn de invaliden heel wat slechter af dan in ons land, waar de overgrote meerderheid 80% ontvangt, welvaartsvast, van het inkomen bij werken. Bij werkloosheid is in België de uitkering 60% van het gemiddeld verzekerd loon. In Frankrijk is de situatie niet veel beter, terwijl in Duitsland alleen de kostwinners enigszins boven dit percentage uit kunnen komen.

Uit gegevens verzameld door het Management Centre Europe te Brussel blijkt dat in 1974 voor gehuwden zonder kinderen bij volle diensttijd het ouderdomspensioen in het kader der sociale zekerheid in de diverse landen nogal uiteenloopt (tabel 3).

Tabel 3. Ouderdomspensioen in het kader der sociale zekerheid in 1974 voor gehuwden zonder kinderen bij volle diensttijd bij een inkomen van f. 12.500, f. 25.000 en f. 100.000

	f. 12.500	f. 25.000	f. 100.000
België	66%	40%	10%
Frankrijk	70%	48% a)	28% a)
Duitsland	57%	57%	18%
Nederland	79%	40%	10%

a) Incl. verplicht aanvullend pensioen.

Bij bestudering van de sociale zekerheidsstelsels in de onderscheiden EG-landen valt naast de verschillen in uitkeringshoogte op, dat men veel meer dan bij ons onderscheid maakt tussen kostwinners en niet-kostwinners, waarbij de laatsten een lagere uitkering ontvangen. Ten slotte valt op dat men bij de aanpassing aan de heersende inflatie vaak een voorzigtiger beleid volgt dan in ons land. Is bij ons de aanpassing tot dusverre welvaartsvast en, wat de AOW- en AWW-uitkeringen betreft als gevolg van structurele verhogingen zelfs meer dan dat, in het ons omringende buitenland blijft de aanpassing in veel gevallen beneden dit niveau. Ook dit is m.i. een belangrijke verklaring van de grote kostenverschillen!

Als men de verscheidenheid van de regelingen der sociale zekerheid beziet, dringt zich de conclusie op, dat men zich in alle EG-landen evenals in ons land bij de ontwikkelingen, die de sociale zekerheid heeft doorgemaakt, heeft laten leiden door nationale overwegingen en zijn beleid heeft gericht op nationale situaties. De geschiedenis in ons land van de sociale zekerheid spreekt in dit opzicht een duidelijke taal. Vóór de oorlog was de invloed van buitenlandse denkbepelden groter dan na de oorlog. Het zijn juist de wetten die de laatste 20 jaar zijn ingevoerd, welke de grootste verschillen met onze bureaus hebben teweeggebracht. De conclusie dat de ontwikkeling der sociale zekerheid in de onderscheiden EG-landen door nationale overwegingen is bepaald, vindt haar parallel in de rol van de EG-commissie in de afgelopen jaren. Deze is op het gebied der sociale zekerheid beperkt gebleven tot de oplossing van randverschijnselen als regelingen voor migrerende werknemers. Alleen de laat-

sinds 1917

sinds 1917

STENOGRAFENBUREAU W. STEMMER & Zn. B.V.

Schiebroekseweg 22-24, telefoon (010) 22 38 66
postbus 35007, Rotterdam

vervaardigt o.a. de officiële gemeenteraadsverslagen van Arnhem, Baarn, Best, Breda, Dordrecht, Eindhoven, Groningen, Haarlem, Haarlemmermeer, 's-Hertogenbosch, Hilversum, Maastricht, Rheden, Rotterdam, Tilburg en Veldhoven.

Wij leveren ook:

notulen van directie- en aandeelhoudersvergaderingen

De jarenlange gedegen ervaring van ons bureau, toepassing van moderne geluidsopnametechniek en vooral onze eerste-klas medewerkers garanderen snel en accuraat werk, uitgevoerd op uiterst betrouwbare en discrete wijze.

I.M.

ste jaren is de EG-commissie zich wat meer gaan bemoeien met het scheppen van voorwaarden, welke het streven naar meer eenheid tussen de verschillende nationale stelsels kunnen bevorderen, hetgeen volgens artikel 118 van het EEG-Verdrag uitdrukkelijk tot haar taak behoort.

Behoeftte aan harmonisatie

Op de realiteit dat Nederland een belangrijker gedeelte van het nationale inkomen voor de sociale zekerheid besteedt dan zijn bureaus kan men op twee manieren reageren. Men kan zich opsluiten in een ivoren toren: onze stelsels zijn de beste; daar mag niets vanaf. Men kan ook vanuit een EG-optiek erkennen dat dit een onjuiste situatie is en dat meer eenheid op het terrein der sociale zekerheid evengoed als bijv. meer eenheid op monetair gebied een conditio sine qua non is voor de Europese eenwording. Dit is ook het standpunt van de Commissie voor Sociale Zaken van het Europese Parlement, die vorig jaar als haar oordeel gaf dat de verschillen in sociale uitkeringen een groot struikelblok vormen voor een flexibele arbeidsmarkt. Ook het feit dat de werkgevers in de onderscheiden landen op verschillende manieren aan sociale zekerheid meebetalen, maakt naar haar oordeel de flexibiliteit van de arbeidsmarkt er niet beter op. Een en ander vervalst bovendien de concurrentie. De Commissie zegt verder dat harmonisatie van de rechten, voortvloeiend uit de nationale verzekeringsregelingen een dringende zaak is. Het is naar haar oordeel een van de belangrijkste vraagstukken, die op de weg naar een gemeenschappelijk economisch beleid in de EG moeten worden opgelost. In dezelfde geest uit zich ook de Belgische premier Tindemans in zijn rapport over de Europese Unie. Nadat hij in de paragraaf over het sociaal beleid heeft gezegd, dat de sociale voorzieningen en collectieve investeringen in wezen een zaak blijven van de staten, voegt hij hieraan toe dat het sociale beleid van de Europese Unie tot uitdrukking moet komen in specifieke maatregelen, die op Europees niveau de sociale doelstellingen vertolken en het optreden van de staten richting geven en aanvullen. Met name moet de Unie normen bepalen, welke in alle staten van toepassing moeten zijn inzake onder meer de sociale zekerheid.

Vanuit deze optiek gezien is een benadering van de sociale zekerheidsproblematiek niet alleen denkbaar, maar zelfs aan te bevelen, waarbij van de huidige noodzaak tot versobering in ons land wordt gebruik gemaakt om meer met de EG-partners in de pas te komen. Men zou kunnen tegenwerpen dat ook in het buitenland de sociale zekerheid volop in beweging is, waardoor het moeilijk zal zijn dit beginsel in de praktijk concrete vorm te geven. Niets is minder waar. Het is heel goed mogelijk vast te stellen op welke

punten ons land het verste van de EG-partners is afgeraakt en er ten minste voor te zorgen dat op die punten de afstand in ieder geval niet groter wordt. Als men van dit uitgangspunt uitgaat, is het terrein der gezinsbijslagen allerm minst het eerst aangewezen om tot bezuinigingen over te gaan.

Uit de vergelijking tussen de Nederlandse situatie en de situatie in de overige EG-landen kan men voorts vier beginselen afleiden, welke naar mijn mening bij de discussie over bezuinigingen in het kader der sociale zekerheid in de overwegingen zouden moeten worden betrokken.

1. Het eerste beginsel hangt samen met het feit dat in het buitenland de uitkeringen lager zijn dan bij ons. Men kan dit ook zo vertalen dat in het buitenland in het sociale zekerheidssysteem een groter eigen risico is ingebouwd. De reden daarvan is dat men er reeds bij de opzet der regelingen van is uitgegaan, dat niet alle mensen engelen zijn en dat men dit feit niet door controle kan compenseren. Het is een realiteit die ook wij de laatste jaren aan den lijve hebben ondervonden zoals duidelijk blijkt uit de SVR-rapporten over het oneigenlijk gebruik der sociale zekerheidsregels, dat hoe beter de sociale voorzieningen zijn — en deze realiteit doet zich zowel bij de werkgevers als bij de werknemers voor — men des te eerder geneigd is de problematiek binnen de onderneming of binnen het eigen leven of de eigen persoon via deze sociale voorzieningen te proberen tot een oplossing te brengen. Dit beginsel leidt er derhalve toe dat men zou moeten overgaan tot de invoering van een eigen risico met reële betekenis. Heel concreet betekent dit het loslaten van het idee dat men, als men door ziekte of invaliditeit niet meer kan werken, er eigenlijk nauwelijks op mag achteruitgaan en verstrekkingen helemaal vergoed moet krijgen.

2. In het omringende buitenland staat het gezin meer centraal dan bij ons. Het verdient aanbeveling hierbij aan te sluiten. Dit betekent dat men bij de bezuinigingsmaatregelen de kostwinners ontziet ten koste van de niet-kostwinners. Het is boerenbedrog onder het motto van bescherming der zwakke schouders per individu hoge criteria en hoge uitkeringspercentages te bezigen. De economisch echt zwakkeren zijn de kostwinners. In het buitenland ziet men dan ook lagere minimumlonen per individu en lagere uitkeringspercentages voor de niet-kostwinners, doch daartegenover netto hogere gezins- en kindertoeslagen (veelal belastingvrij) en hogere uitkeringspercentages voor de kostwinners. Zouden wij dit beginsel ook gaan toepassen dan zouden we kunnen voorkomen dat de echt-economische zwakkeren van de noodzakelijke bezuinigingen de dupe worden.

3. Een derde verschilpunt, dat overigens minder van principiële dan van praktische aard is, betreft het feit dat men in andere EG-landen bij de vaststelling der uitkeringsgrondslagen dikwijls minder nauwkeurig bij het laatste inkomen aansluit dan bij ons gebruikelijk is. Het komt mij voor dat navolging van deze gedragslijn de uitkeringskosten omlaag zou kunnen brengen, terwijl de inzichtelijkheid in de samenstelling der uitkeringen voor de verzekerden er zeker niet minder op zou behoeven te worden.

4. Het buitenland gaat ons voor om bij de aanpassing der uitkeringen naar het haalbare te streven en niet welvaartsvastheid over de hele lijn als eerste prioriteit te stellen; het zou daarbij naar mijn mening voorts aanbeveling verdienen om bij deze aanpassing af te stappen van het thans geldende automatisme, doch in plaats daarvan telkens opnieuw een beslissing te nemen, gelet op de financiële mogelijkheden.

Ambtenaren

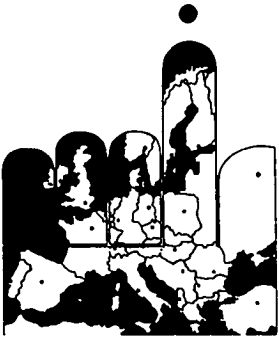
Wanneer men de sociale zekerheid in ons land beziet dan valt de bijzonder bevoorrechte positie der ambtenaren op. Door het NCW is uitgerekend dat van de huidige 800.000 pensioentrekkers in ons land bijna 70% afkomstig is uit het particuliere bedrijfsleven, 30% zijn ambtenaren of militairen. Met het uitgekeerde bedrag is het net andersom, 67,4% wordt opgesoupeerd door ambtenaren en militairen, slechts 32,6% door de gepensioneerden uit de particuliere ondernemingen. Dit beeld is overigens geen typisch Nederlands beeld. Uit België en Duitsland komen soortgelijke geluiden. Zijn in Duitsland de pensioenen in de industrie doorgaans 50% van de bezoldiging, de ambtenaren komen aan 75%. Deze situatie is vermoedelijk te verklaren uit het feit, dat de respectievelijke overheden in tegenstelling tot de industrie over een onuitputtelijke beurs lijken te beschikken, terwijl de opeenvolgende regeringen en de volksvertegenwoordigers uit electorale overwegingen te weinig de knip op de beurs hebben gehouden. Men kan zich afvragen of, wanneer over bezuinigingen moet worden gepraat, niet ook het beleid erop gericht moet zijn een eind te maken aan de bevoorrechte positie van deze groep. Dat de ambtenaren eigen regelingen op het gebied der sociale zekerheid kennen is alleen historisch te verklaren. In de huidige situatie is er naar mijn mening geen doorslaggevend motief meer om deze bevoorrechting nog langer te handhaven. Het komt mij voor dat de bijzonder gunstige positie van Nederland op het terrein der ouderdomspensioenen, die uit de hiervoor gegeven tabel 2 blijkt — Nederland neemt na Duitsland de tweede plaats in — niet het gevolg kan zijn van de AOW-uitkeringen, hoewel ook deze in internationaal opzicht met name voor de lagere inkomens niet uit de toon vallen, doch voor een belangrijk gedeelte moet worden toegeschreven aan de welvaartsvaste positie der ambtenaren op dit punt.

Het heeft mij veel genoegen gedaan dat veel van de hierboven door mij ontwikkelde gedachten blijkbaar ook vanuit een binnenlandse optiek voor de hand liggen zoals onlangs nog eens is gebleken in een artikel van Prof. Wolfson in *De Vakbeweging* van 12 februari 1976. Dit vergroot de kans op doorvoering. Zou men zich in ons land bij de discussies over bezuiniging laten leiden door de hiervoor weergegeven beginselen, dan vangen we twee vliegen in één klap:

- we komen meer op Europees niveau;
- we laten de zwaksten, de gezinnen met niet-verdienende kinderen, zo weinig mogelijk van de noodzakelijke teruggang de dupe worden.

S. J. H. Huijben

**Indien u niet álles op economisch gebied kunt lezen,
dan kunt u ESB onmogelijk missen.**

Het suikerarrest

EUROPA INSTITUUT LEIDEN

Op 16 december 1975 heeft het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen het meest omvangrijke arrest — bijna 400 blz. — uit zijn geschiedenis gewezen. Dit arrest is het resultaat van een beroep dat een groot aantal suikerfabrikanten tegen een beschikking van de Commissie van 2 januari 1973 hadden ingesteld 1), waarin aan een groot aantal ondernemingen in de suikersector boetes werden opgelegd, variërend van 100.000 tot 1.500.000 RE (1 RE = f. 3,62), wegens inbreuken op artikel 85 en 86 van het EEG-Verdrag. Onder deze ondernemingen bevonden zich ook Nederlandse bedrijven, nl. de Coöperatieve Vereniging „Suiker Unie UA” en de Centrale Suiker Maatschappij NV, evenals een Belgische onderneming (de Raffinerie Tirlemontoise). Het Suiker-arrest 2) is niet alleen van belang omdat het een verdere verduidelijking geeft van een aantal begrippen die in de artt. 85 en 86 worden gebruikt, maar ook omdat dit arrest aangeeft hoe groot de speelruimte is die ondernemingen hebben op een markt die zich al door een vergaande ordening door de EG en de nationale overheden kenmerkt.

De beschikking van de Commissie

In haar beschikking had de Commissie een negental grieven neergelegd, waarvan er zes betrekking hadden op art. 85 en drie op art. 86.

Art. 85 lid 1 van het EEG-Verdrag verbiedt alle overeenkomsten tussen ondernemingen, alle besluiten van ondernemersverenigingen en alle onderling afgestemde feitelijke gedragingen die de handel tussen lidstaten ongunstig kunnen beïnvloeden en ertoe strekken of ten gevolge hebben dat de mededinging binnen de gemeenschappelijke markt wordt verhinderd, beperkt of vervalst. De Commissie constateerde dat er een viertal gevallen waren, waarin sprake was van onderling afgestemde feitelijke gedragingen welke leidden of strekten tot een afscherming van de Italiaanse, Nederlandse en het westelijk en het zuidelijk gedeelte van de Duitse suikermarkt. Vervolgens signaleerde de Commissie ook een onderling afgestemde feitelijke gedraging tussen een aantal ondernemingen bij het bieden bij openbare inschrijvingen van de Commissie voor de restituties bij uitvoer van suiker naar derde landen. Ten slotte was er een geval van mededingingsbeperkende overeenkomsten tussen ondernemingen.

Art. 86 verbiedt dat een of meer ondernemingen op de gemeenschappelijke

markt of een wezenlijk deel daarvan misbruik maken van een machtspositie, voor zover de handel tussen lidstaten daardoor ongunstig wordt beïnvloed. De Commissie constateerde dat in de drie gevallen waarin zulks was geschied, pressie op tussenhandelaren was uitgeoefend.

Omwille van de ruimte zal alleen aan de vier gevallen van onderling afgestemde feitelijke gedragingen met betrekking tot de afscherming van markten en aan de drie gevallen van misbruik van een machtspositie aandacht worden besteed.

De Europese suikermarkt

Alvorens op deze grieven in te gaan, is het noodzakelijk enkele opmerkingen te wijden aan de Europese suikermarkt en de gedragingen van de beboete ondernemingen.

Gedurende de periode dat de gewraakte gedragingen plaatsvonden, kenmerkte de suikermarkt in de EG zich door een aanzienlijk structureel aanbodoverschot. Tot 1 juli 1968 werd de suikermarkt beheerst door nationale ordeningsmaatregelen. Na die datum werd een verordening van de Raad van kracht 3) die deze regelingen verving door een gemeenschappelijke marktordering, die tot doel had het ontstaan

van suikeroverschotten tegen te gaan. Daartoe werd een systeem ingesteld van interventieprijzen, quota en uitvoerrestituties. De nationale interventiebureaus zijn verplicht om de hun aangeboden suiker tegen de interventieprijs te kopen. De suikerproducenten zijn derhalve verzekerd van een afzet tegen deze prijs. Om echter het ontstaan van overschotten tegen te gaan, werd voor iedere lidstaat een basishoeveelheid te produceren suiker vastgesteld, op grond waarvan voor elke producent een basis- en een maximumquotum werd vastgesteld. De interventieprijs is slechts van toepassing beneden dit maximumquotum. De boven dit quotum geproduceerde suiker mag niet op de markt van de Gemeenschap worden afgezet. Import is onderhevig aan een drempelprijs en export, binnen dit maximumquotum, komt in aanmerking voor een restitutie, ten einde te kunnen concurreren met de lagere wereldmarktprijs. Deze restituties worden onder meer gegeven op basis van openbare inschrijvingen.

Het ging in de onderhavige zaak derhalve om een vergaande marktordering. Begrijpelijk is dan ook dat de ondernemingen stelden dat deze zelfs zo ingrijpend is dat een daadwerkelijke mededinging op de gemeenschappelijke suikermarkt uitgesloten is. Het Hof erkende inderdaad dat de mededinging beperkt is, niet alleen als gevolg van de marktordering zelf, maar ook vanwege de hoge kosten verbonden aan het transport. Tevens werd gesteld dat de uniforme interventieprijs uitbreiding van de intracommunautaire handel belemmert. Niettemin blijft er naar de mening van het Hof wel ruimte tot mededinging over. In de eerste plaats zijn door de gemeenschappelijke regeling de intracommunautaire hinderpalen verdwenen. Vaak zijn de uniforme interventie-

1) Pb., nr. L 140 van 26 mei 1973, blz. 17 t/m 48.

2) Gevoegde zaken 40-48, 50, 54-56, 111, 113 en 114/73.

3) Vo. 1009/67 van 27 december 1967.

prijzen niet de prijzen voor de verkoop aan handelaren en consumenten en hebben de ondernemingen een zekere mate van vrijheid bij het vaststellen van deze verkoopprijzen zodat een zekere prijsconcurrentie mogelijk blijft. De gemeenschappelijke marktordening heeft voorts ook geen invloed op de vraag naar suiker, de verkoopvoorwaarden en de kwaliteit van de service. M.a.w., er is een beperkt domein overgebleven, waar de mededingingsregels van de EG geldend zijn.

De onderling afgestemde feitelijke gedragingen

Het Hof moest in vier gevallen uitmaken of er werkelijk van een onderling afgestemde feitelijke gedraging, zoals dit begrip in art. 85 wordt gebruikt, sprake was. Het Hof begint dan ook met een verklaring van dit begrip:

„een vorm van coördinatie tussen ondernemingen die, zonder dat het tot een eigenlijke overeenkomst komt, de risico's der concurrentie welbewust vervangt door een onderlinge samenwerking, welke leidt tot mededingingsvoorwaarden, die geleid op de aard der produkten, op de grootte en het aantal der ondernemingen en op de omvang en de aard van de betrokken markt, niet met de normaal te achten marktvoorwaarden overeenkomen”.

Het Hof overweegt vervolgens dat dit met name het geval kan zijn, wanneer

„belanghebbenden in staat gesteld worden om eenmaal ingenomen posities te bevruchten ten detrimente van een daadwerkelijk vrij verkeer van produkten binnen de gemeenschappelijke markt en van de vrijheid van verbruikers in de keuze van hun leveranciers”.

Later in het arrest geeft het Hof aan dat vooral het al dan niet rechtstreeks opgenomen contact tussen ondernemingen een kritisch element is bij de beoordeling of er van een onderling afgestemde feitelijke gedraging sprake is. De regels uit het EEG-Verdrag betreffende de mededinging gaan ervan uit dat iedere onderneming zelfstandig moet bepalen welk beleid hij op de gemeenschappelijke markt zal voeren. Deze eis van zelfstandigheid sluit niet uit dat een ondernemer zijn beleid aan een vastgesteld of een te verwachten marktgedrag van zijn concurrenten aanpast. Het al dan niet rechtstreeks opnemen van contact om het marktgedrag van bestaande of potentiële concurrenten te beïnvloeden, is echter niet in overeenstemming met deze voorstelling waarvan het Verdrag uitgaat, in overeenstemming te achten.

Te zamen met overwegingen van het Hof uit het arrest in de Kleurstoffenzaak 4), blijkt nu duidelijk dat een onderling afgestemde feitelijke gedraging een zelfstandige betekenis heeft en naast de door art. 85 genoemde „overeenkom-

sten tussen ondernemingen” en „besluiten van ondernemersverenigingen”, ook een middel is om de mededinging te beperken. De moeilijkheid bij deze gedragingen is evenwel het bewijs ervan. Contacten tussen ondernemingen en daaruit resulterende onderling afgestemde feitelijke gedragingen, zullen veelal slechts bewezen kunnen worden aan de hand van schriftelijke stukken (brieven, telexen) of getuigenverklaringen. In dit laatste opzicht is de Suikerzaak uniek vanwege het overvloedige door de Commissie naar voren gebrachte bewijsmateriaal. In andere zaken zal dit niet altijd het geval zijn en zal het Hof meer vanuit de feitelijke marktsituatie moeten redeneren. De nadruk die het Hof op „contacten” legt, vergemakkelijkt de taak voor de Commissie in toekomstige gevallen niet.

Het resultaat van de vier gevallen, waarin de Commissie een onderling afgestemde feitelijke gedraging constateerde, was een afscherming van bepaalde markten. Deze afscherming werd bereikt doordat de betrokken ondernemingen hun leveranties van suiker slechts aan bepaalde fabrikanten en op bepaalde bestemmingen (bijv. een denaturatie, verwerking in de melkindustrie) richtten, door het weigeren om te leveren aan afnemers, die naar aangrenzende lidstaten wilden uitvoeren en door het verplichten van de tussenhandelaren om dit beleid te volgen. De betrokken ondernemingen waren zo in staat om een bepaalde markt te controleren.

In twee van de vier gevallen werd de Commissie in het ongelijk gesteld. Het geval van de afscherming van de Italiaanse suikermarkt is van deze twee het belangrijkste, omdat het in dit geval ging over de beperkte ruimte voor de mededinging die er door de communautaire marktordening was overgebleven.

De Italiaanse suikermarkt

Door een aanhoudend vraagoverschot neemt de Italiaanse suikermarkt op de gemeenschappelijke markt een bijzondere positie in. De Italiaanse overheid hanteert steunmaatregelen ten behoeve van de suikerproducenten. Deze steun wordt gefinancierd door op de in Italië geproduceerde en ingevoerde suiker een heffing te leggen (de z.g. „sovrapprezzo”). Aangezien door deze sovrapprezzo en de hoge transportkosten de invoer in Italië praktisch onmogelijk zou zijn, is in een mogelijkheid van verlaging van deze heffing voorzien. Om de invoer tot het noodzakelijke te beperken werd evenwel een contingentering ingesteld. Ondernemingen die meer dan een bepaald minimum aan suiker wilden invoeren, moesten dit doen via een door de Italiaanse autoriteiten

georganiseerde openbare inschrijving. De lagere sovrapprezzo kan daardoor toch nog zo hoog mogelijk worden opgevoerd.

Het gevolg was dat de grote invoerders zich samenvoegden om een uniforme biedprijs te bewerkstelligen, ten einde er zodoende zeker van te zijn dat een ieder van hen voor de invoer van suiker in aanmerking zou kunnen komen. Bovendien wendden zij zich als groep tot buitenlandse leveranciers ten einde verzekerd te zijn van een regelmatige aanvoer van grote hoeveelheden. M.a.w., de ordeningsmaatregelen van de Italiaanse regering hadden een concentratie van de vraag en het aanbod tot gevolg, en, zo overwoog het Hof, daarvoor wordt een wezenlijk element van een normale mededinging uitgeschakeld. Het gevolg daarvan is dat de belanghebbenden aanzienlijk beknop waren bij de vaststelling van de prijzen en indirect ook bij hun keuze van de leveranciers werden beïnvloed.

De enige daadwerkelijke mededinging die in theorie overbleef, was die met betrekking tot de sovrapprezzo bij de openbare inschrijvingen. Deze mededinging zou echter prijsverhogende effecten kunnen hebben en de verdragsvoorschriften strekken er juist toe om afspraken tussen de ondernemers tegen te gaan die tot ongerechtvaardigde prijzen aanleiding geven. Waar op de gemeenschappelijke markt het domein van de mededinging al beperkt was, leidden de speciale Italiaanse maatregelen ertoe dat de overgebleven mededinging nog eens wezenlijk werd ingeperkt. Het Hof concludeert dan ook dat de gewraakte gedragingen geen merkbare afbreuk aan de mededinging konden doen, zodat art. 85 niet van toepassing kon worden geacht.

Ten slotte doet zich hier nog een merkwaardig geval voor. Niet alle door de Commissie beboete Italiaanse ondernemingen zijn tegen de beschikking in beroep gegaan. In het arrest kon het Hof uiteraard alleen boetes kwijtschelden aan de ondernemingen die wel in beroep waren gegaan. Eén Italiaanse onderneming blijft zodoende met een boete achter, die opgelegd is zonder voldoende rechtsgrond. Waarschijnlijk is dat de Commissie deze niet zal innen.

Het Hof verwierp het beroep van de ondernemingen die zich naar de mening van de Commissie schuldig hadden gemaakt aan afscherming van de Nederlandse en het westelijk deel van de Duitse suikermarkt. Wat betreft het zuidelijk gedeelte van de Duitse suikermarkt werden de door de Commissie aangedragen bewijsmiddelen te gering geacht.

4) Arrest van het Hof van 14 juli 1972, zaak 48/69, Jur. XVIII, blz. 658 e.v.

Misbruik van een machtspositie

De Commissie achtte in een drietal gevallen een inbreuk op art. 86 aanwezig. De Belgische onderneming Raffinerie Tirlemontoise (RT) zou haar tussenhandelaren onder druk hebben gezet om hun uitvoer maar niet door RT toegelaten bestemmingen te beperken. De Duitse onderneming Südzucker Verkauf (SZV) zou haar tussenhandelaren onder druk hebben gezet om geen suiker van andere herkomst te verkopen, terwijl deze onderneming ook met getrouwheidskortingen zou hebben gewerkt. De Nederlandse Centrale Suiker-Maatschappij (CSM) en de Coöperatieve Vereniging „Suiker Unie UA” (SU) zouden ten slotte Nederlandse importeurs hebben bedreigt om hun invoer te beperken.

De laatstgenoemde grief werd door het Hof snel afgedaan. Het Hof achtte het wel mogelijk dat er van de kant van de SU en de CSM dreigementen zouden zijn geuit, maar het door de Commissie aangevoerde bewijsmateriaal was niet voldoende om getuigenverklaringen te ontzenuwen die deze dreigementen sterk relativeerden.

De overwegingen van het Hof in de andere twee gevallen zijn van belang omdat zij een nader inzicht geven in de verschillende begrippen die art. 86 gebruikt. Een vereiste van dit artikel is dat de ondernemingen een machtspositie moeten bezitten op de gemeenschappelijke markt of op een wezenlijk deel daarvan. RT en SZV wierpen de stelling op dat de Belgisch-Luxemburgse markt, resp. het zuidelijk gedeelte van de Duitse markt niet als een „wezenlijk deel” konden worden beschouwd. In beide gevallen verwierp het Hof deze stelling omdat de verhouding tussen de productie en de consumptie van suiker van het betrokken gebied en de totale productie en consumptie in de Gemeenschap voldoende belangrijk was om van een „wezenlijk deel” te kunnen spreken. Uit deze beschouwing blijkt dat het begrip „wezenlijk deel” meer kwantitatief dan geografisch geïnterpreteerd moet worden.

Vervolgens bestreden de betrokken ondernemingen dat zij een machtspositie innamen. Ook deze stellingen werden door het Hof niet aanvaard. Vanwege de grote marktaandeelen (voor RT ongeveer 85%), namen de beide ondernemingen een machtspositie in en waren zij in staat een daadwerkelijke mededinging op de betrokken markt te verhinderen.

Vervolgens oordeelde het Hof dat op basis van het door de Commissie aangedragen bewijsmateriaal sprake was van misbruik van deze machtsposities en derhalve strijdigheid met art. 86. Wat betreft RT besteedde het Hof hier niet veel woorden aan. Uit het bewijsmateriaal (brieven, interne nota's, telexen) bleek voldoende dat RT zijn handelaren onder

druk had gezet om haar restrictieve uitvoerbeleid te volgen. Een aantal van deze stukken was volgens het Hof zo categorisch gesteld, dat het veeleer deed denken aan instructies gericht tot een vertegenwoordiger, dan aan onderhandelingen tussen gelijkwaardige en onafhankelijke partijen.

Met SZV lag de zaak iets moeilijker. Deze onderneming betoogde namelijk dat de tussenhandelaren, aan wie zij zou hebben verboden om concurrerende suiker te verkopen (concurrentieverbod), ten opzichte van haar de positie van vertegenwoordigers zouden innemen en art. 86 derhalve niet van toepassing zou zijn. Naar aanleiding van deze stelling geeft het Hof een aantal interessante overwegingen over de positie van tussenhandelaren in het licht van art. 86. Het Hof overwoog dat een onderneming, om de wederverkoop van haar produkten mogelijk te maken, zich kan bedienen van vertegenwoordigers op basis van een arbeidscontract of door handelaren waarmee zij overeenkomsten van een geheel ander rechtskarakter afsluit. In de lidstaten hebben zich verschillende varianten ontwikkeld, welke met name verschillen al naar gelang de tussenhandelaren op eigen naam of op naam van de lastgever contracten afsluiten. Het laatste was bij de SZV van toepassing en naar het Duitse recht is deze vertegenwoordigers verboden om hun lastgever concurrentie aan te doen. Dus stelde SZV dat het gewraakte verbod terecht was gegeven. Het Hof stelde evenwel dat, al was dit naar Duits recht toegestaan, dit nog niet wilde zeggen dat de toepassing van art. 86 op deze praktijken uitgesloten was. Een vertegenwoordiger die op naam van zijn lastgever handelt, is te beschouwen als een hulporgaan van de lastgever en vormt met diens onderneming een economische eenheid. Wanneer dan een concurrentieverbod wordt opgelegd, is dit niet als een geval van misbruik te beschouwen. Het wordt anders wanneer deze tussenhandelaren een positie hebben die in economisch opzicht die van een onafhankelijke tussenhandelaar benadert, bijv. wanneer deze een aanzienlijke voorraad van de betrokken produkten aanhoudt, op eigen kosten service aan de afnemers verleent en zelf over de prijzen en de verkoopvoorwaarden moet beslissen. Deze tussenhandelaren zijn dan niet meer als hulporganen te beschouwen en een concurrentieverbod kan dan wel een geval van misbruik vormen. Wanneer de tussenhandelaar toch een positie van hulporgaan inneemt, kan er wel van misbruik sprake zijn wanneer bijvoorbeeld buitenlandse handelaren in het verkoopgebied van de betrokken onderneming voor hun afzet nagenoeg op deze vertegenwoordigers zijn aangewezen, of wanneer aan dit mededingingsverbod een ruimere draagwijdte is toegekend dan met de aard

van de betrokken juridisch-economische relatie in overeenstemming is. De Commissie heeft niet duidelijk aangetoond welk type relatie de tussenhandelaren ten opzichte van SZV innamen en of de beide uitzonderingsgevallen aanwezig waren. Derhalve leverden de omstrede overeenkomsten op zich zelf geen misbruik op in de zin van art. 86.

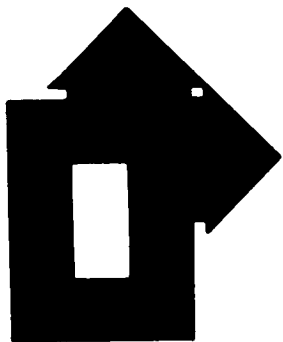
Wel waren er voldoende bewijzen voorhanden voor het Hof om te concluderen dat er getrouwheidskortingen waren toegepast en door middel van dit systeem art. 86c (het toepassen van ongelijke voorwaarden bij gelijkwaardige prestaties) was overtreden.

Besluit

Het Hof wijzigde een aantal opgelegde boeten of schold deze kwijt, al naar gelang de gewraakte gedragingen slechts voor een gedeelte of helemaal niet bewezen konden worden. Ook bracht het Hof een algemene wijziging in de hoogte der boeten aan 5), omdat de Commissie niet voldoende rekening had gehouden met de reglementaire en economische omstandigheden waaronder het gewraakte gedrag had plaatsgevonden. Het Hof overwoog dat rekening moest worden gehouden met de invloed die de gemeenschappelijke marktverordening op de suikermarkt had. Het feit dat de af te zetten hoeveelheid suiker op de binnenlandse markt tot een vaste hoeveelheid is beperkt door de nationale quota en de producenten van elkaar weten hoeveel zij produceren, geeft aan deze markt een abnormaal transparant en stabiel karakter. Producenten konden hun opbrengsten dus niet verhogen door een grotere productie en afzet, terwijl ook de prijsconcurrentie beperkt was vanwege de suikeroverschotten en in sommige staten toepasselijke maximumprijzen. Zij hadden er derhalve belang bij geen afbreuk te doen aan het prijspeil omdat daardoor de kans bestond hun winst te verkleinen. Al deze aspecten dragen ertoe bij dat de producenten een niet-concurrentiële gedragslijn handhaafden.

Een merkwaardig probleem ontstaat met betrekking tot de betaling van de boetes. Geldboetes luiden in (budgettaire) RE (met een waarde die nog overeenstemt met de oude dollarwaarde). Weliswaar wordt in het arrest voor iedere onderneming ook het overeenstemmende bedrag aangegeven in de munt van het land waar deze haar hoofzetel heeft, doch de vraag is of dit rechtsgeldig is. M.a.w., dienen de ondernemin-

5) Uiteindelijk diende de Suiker Unie 200.000 RE (f. 724.000) te betalen, de Centrale Suikermaatschappij 150.000 RE (f. 543.000) en de Raffinerie Tirlemontoise 600.000 RE (Bfrs. 30 mln.).

Tegen geleide loonpolitiek

A. F. VAN ZWEEDEN

Zowel op theoretische als op praktische gronden dient het voorstel van Van den Doel, De Galan en Tinbergen voor invoering van geleide loonpolitiek (zie *ESB*, nr. 3044) te worden afgewezen. Van geen enkele zijde — noch van het kabinet, noch van de sociale partners — is ook maar enige instemming vernomen met de ideeën van de drie socialistische economen. Toch ben ik het met de redacteur-secretaris van dit blad, Drs. L. Hoffman, eens als hij in zijn rubriek in *Het Vrije Volk* schrijft dat het onbevredigend zou zijn hun voorstel zo maar van tafel te vegen. Er ligt een gedachtengang aan ten grondslag die ernstig moet worden genomen.

De pogingen die de laatste jaren zijn ondernomen om vrijwillig tot een loonmatiging te komen via een centraal akkoord zijn te vaak mislukt dan dat de vraag of hieraan misschien structurele mankementen in het overlegsysteem debet zijn uit de weg kan worden gegaan. Die mislukkingen lijken er veeleer op te wijzen dat het onder de gegeven omstandigheden en machtsverhoudingen blijkbaar niet mogelijk is consensus te vinden.

Er is geen speltheorie als het „Prisoner's dilemma supergame” nodig om in het centraal overleg een model te herkennen dat, juist door het ontbreken van overeenstemming, tot negatieve uitkomsten moet leiden. Het model

dat wij sinds het begin van de jaren zeventig toepassen — tripartite overleg van overheid, vakcentrales en ondernemersorganisaties — kan alleen zonder dwang tot een resultaat leiden als er voldoende afruilmogelijkheden zijn. Onder een „rechts” kabinet zal de vakbeweging weinig neiging vertonen offers te brengen om het overheidsbeleid te steunen. Zij zal een hoge prijs vragen voor de gevraagde matiging in de vorm van immateriële voorwaarden. Is er geen ruimte genoeg voor afkoop in de vorm van materiële verbeteringen, dan zal een centraal akkoord mislukken omdat de werkgevers zich gesteund weten door een kabinet dat weinig voelt voor al te veel concessies op politiek gebied.

Een progressief kabinet staat er onder dezelfde omstandigheden — geen ruimte voor loonsverbeteringen — niet veel beter op. De vakbeweging zal weliswaar nu eerder bereid zijn het kabinet te steunen, maar alleen zolang zij erop kan rekenen steun te vinden voor haar sociaal-politieke verlangens. De werkgevers hebben er alleen belang bij de boot af te houden. Geen van de partijen kan een stap doen in de richting van de ander. De vakbeweging dreigt het vertrouwen van haar leden te verliezen als zij, door aanvaarding van de nullijn, een blanco cheque afgeeft. De overheid

kan de onderhandelingspartners niet meer ruimte geven om tot zaken te komen, omdat dat ten koste zou gaan van de overheidsuitgaven en de overdrachtsuitgaven. De overheid heeft te waken voor het belang van de zwaksten in de samenleving en draagt grote verantwoordelijkheid voor de werkgelegenheid. De sociale partners zullen er onder deze omstandigheden de voorkeur aan geven de verantwoordelijkheid over te laten aan het kabinet. Er komt ook nu geen centraal akkoord tot stand.

Beide situaties hebben zich in Nederland voorgedaan. Een centrale loonafpraak lijkt niet haalbaar te zijn, omdat er geen afruil mogelijk is tussen matiging op het gebied van de materiële arbeidsvoorwaarden en concessies op immateriële punten. De conclusie lijkt voor de hand te liggen dat de overheid maar de hele verantwoordelijkheid voor de inkomensvorming moet overnemen. Ook deze redenering, die meer op historische feiten steunt dan op groepsgedrag-theorieën, leidt niet tot de onvermijdelijke conclusie dat we terug moeten naar een centraal geleide inkomenspolitiek. Er moet voor worden opgepast de vakbeweging haar toch al niet indrukwekkende mate van onderhandelingsvrijheid te ontnemen. Verder meen ik dat het vertrouwen van de werknemers in de goede bedoelingen van een vooruitstrevend kabinet een te wankel basis is voor het inleveren van blanco cheques. Het krediet dat het tegenwoordige kabinet bij de werknemers en hun vertegenwoordigers geniet, is niet al te groot meer, omdat het nog maar heel weinig tastbaars heeft kunnen aanbieden in de vorm van bedrijfsdemocratisering, vermogensdeling of investeringscontrole. Bovendien is voortzetting van een progressief beleid op langere termijn in dit land met zijn afwisselende coalities, allerminst verzekerd.

De vakbeweging is de enige groepering die nog voldoende macht kan ontwikkelen om op te komen voor de belangen van de werknemers. Ook als het wapen van de loonstrijd nauwelijks meer kan worden gehanteerd, kan alleen

gen te betalen in hun eigen munt, zodat deze gevestigd in een land met sterke munt relatief zwaarder belast worden, of kan dit gebeuren in een andere munt. In het laatste geval zullen alle ondernemingen uiteraard voorkeur geven aan een gedeprecieerde munt, bijvoorbeeld de lire.

Uit het voorgaande blijkt de eigenlijke problematiek van het arrest te bestaan uit de vraag in hoeverre ondernemingen kunnen gaan met gedragingen die de concurrentie beperken, wanneer van overheidswege ook zodanige maatregelen zijn getroffen. Uit het arrest blijkt dat als

grens geldt dat niet verder gegaan mag worden dan de overheid zelf al doet. De nog overblijvende ruimte tot mededinging mag niet verder worden ingeperkt en vindt dit toch plaats dan zijn de artt. 85 en 86 van toepassing. Bij het toepassen van deze bepalingen moet er dan wel rekening mee worden gehouden dat de mededinging ook reeds van overheidswege is beperkt en daarom, zoals het Hof stelt, „het marktgedrag der belanghebbenden niet met de gebruikelijke strengheid kan worden beoordeeld”.

Europa Instituut Leiden

een vakbeweging, die zich onafhankelijk kan blijven opstellen, voldoende tegendruk uitoefenen. De vakbonden moeten in open onderhandelingen een kunnen zeggen tegen een centraal akkoord, zo goed als ook de werkgevers de vrijheid moeten hebben om een te hoge prijs voor loonmatiging te kunnen afwijzen, zoals zij in 1974 al eens hebben gedaan. Van den Doel erkent dit in feite, als hij in een televisie-interview zegt dat ook een geleide loonpolitiek moet steunen op de vrijwillige medewerking van werkgevers en werknemers en dat de vakcentrales elk jaar opnieuw zouden moeten verklaren in te stemmen met voortzetting van het beleid.

Zo'n procedure lijkt al veel op het middel dat nu wordt toegepast bij het centraal overleg. In feite leven we al een paar jaar onder een regime dat maar heel weinig verschillen vertoont met een centraal geleide loonpolitiek. Het meest essentiële verschil is dat dit beleid nu juist niet steunt — zoals in de jaren vijftig — op een algemene overeenstemming van de sociale partners en de overheid. De zelfdiscipline die de vakbeweging aan de dag legt met haar gecoördineerde arbeidsvoorwaardenbeleid, laat ook maar weinig ruimte voor vrije onderhandelingen in bedrijfstakken. Er is de laatste jaren een verschuiving merkbaar in het eisenpakket van materiële naar immateriële punten. En juist daardoor zijn de collectieve onderhandelingen op centraal niveau zo moeilijk geworden. Naarmate de vakbeweging haar eisen op het materiële vlak beperkt en haar onderhandelingsmarge smaller wordt, wordt het moeilijker met de werkgevers overeenstemming te vinden.

Voor boeken op het gebied van economie, sociologie, recht, medicijnen en techniek:

**WETENSCHAPPELIJKE BOEKHANDEL
ROTTERDAM B.V.**

Waarin opgenomen:
De Wester Boekhandel
Stamboekhandel Rotterdam

Korte Hoogstraat 11-13, Rotterdam.
Postbus 25172, tel. (010) 76 11 88.

Vestiging in de Erasmus Universiteit, Complex Woudestein. Tel. (010) 14 55 11, toestel 31 15.

(I.M.)

Opgemerkt moet worden dat de gemiddelde opstelling van de vakbonden de laatste jaren vooral ook mogelijk is door de automatische prijscompensatie. De reële inkomens van de werknemers worden door dit mechanisme vrijwel afdoende afgeschermd tegen uitholling door inflatie. Onder de heersende omstandigheden zou het wel eens noodzakelijk kunnen blijken dit mechanisme op te heffen. Als dat gebeurt — maar daarvoor is ook instemming van de vakbeweging nodig — dan wordt, hoe paradoxaal dat ook mag lijken, de kans op het bereiken van vrijwillige loonafspraken misschien wat groter. Er ontstaan dan immers, binnen een beperkte marge, weer afruilmogelijkheden die gecentraliseerde loononderhandelingen zinvoller maken dan ze tot nu toe zijn. Doorbreking van de in het systeem van loonvorming ingebouwde indexeringsmechanismen is op zich zelf al wenselijk om werkelijk tot loonmatiging te komen en de reële arbeidskostenstijging in de hand te krijgen.

Het kan geen kwaad om toch maar weer eens naar het Zweedse voorbeeld

te verwijzen. Dat land kent geen geleide inkomenspolitiek. De overheid houdt zich angstvallig buiten de sterk gecentraliseerde loononderhandelingen. Zweden levert het model van een sociaal-economisch systeem waarin vakbeweging en regering dezelfde lijn volgen. Dit voorjaar zullen wetsontwerpen worden behandeld die de onderhandelingsbevoegdheden van de vakbonden aanzienlijk zullen uitbreiden. Zaken als aanstelling en ontslag van personeel, de organisatie van het werk, de keuze van werkmethoden en investeringsbeslissingen worden binnen het terrein van de collectieve arbeidsovereenkomsten gebracht. Als dat ook hier zou gebeuren, zou de motivering om op materieel gebied te matigen veel groter worden. De werknemers zelf zouden dan immers via hun vakbonden de kans krijgen invloed uit te oefenen op ondernemingsbeslissingen die hun meest directe belangen raken. Ze zouden dan geen genoeg behoeven te nemen met vage beloftes van een coalitie-kabinet die toch nooit helemaal waargemaakt kunnen worden.

A. F. van Zweeden

ESB

Ingezonden

Contourennota en arbeidsmarkt

In *ESB* van 11 februari jl., blz. 147-151, wijdt Prof. C. J. van Eijk een interessante beschouwing aan de jaarvergadering van de Vereniging voor de Staatshuishoudkunde die op 13 december 1975 werd gehouden en de werkloosheid tot onderwerp had. Op blz. 150 vermeldt hij dat ik „herhaaldelijk” liet blijken „een tegenstander van de plannen van onderwijsminister Van Kemenade te zijn”.

Deze interpretatie van mijn op de jaarvergadering enige male geuite kritiek op de *Contourennota* komt geheel voor Van Eijks rekening. Als je kritiek uit op een bepaalde ministeriële publikatie ben je

toch niet automatisch een „tegenstander” van „de” plannen van de desbetreffende bewindsman? Mijn kritiek richtte zich wel op de afwezigheid van een (juiste) visie op de arbeidsmarkt in de *Contourennota*. Er wordt daarin m.i. te veel uitgegaan van de gegeven verhoudingen op de arbeidsmarkt, waarvoor het onderwijs de „wendbaarheid” en „weerbaarheid”, dus in feite de *legitimatie* moet verschaffen. Ik zou de contouren van een onderwijsbeleid liever geschetst hebben gezien in samenhang met die van een arbeidsmarktbeleid. Bijvoorbeeld zou het vraagstuk van de „over-

scholing” niet los mogen worden gezien van dat van de „ondertewerkstelling”. En waar de *Contourennota* (terecht!) spreekt van te stichten lokale en regionale netwerken van onderwijs- en vormingsvoorzieningen voor volwassenen zou ik daar ook de arbeidsplaats in willen betrekken, want ook daar wordt geleerd.

Wat ik in mijn preadvies op het oog had, was een discussie op gang te brengen over de snel groeiende discrepantie tussen het scholingsniveau van de werkende bevolking en de kwaliteit van de geboden werkgelegenheid. Van Eijk trekt het zich aan dat die discussie op de jaarvergadering niet op gang kwam, hij steekt als voorzitter de hand in eigen boezem. Het lijkt mij eerder zo dat ik als preadviseur heb getracht een vraagstuk van volgens mij primordiaal belang aan de orde te stellen in een blijkbaar niet daartoe gepast kader. Wellicht een onderwerp voor een volgende jaarvergadering?

A. L. Mok

Boeken nieuws

Sociale aspecten van fusies. Een studie in twee bedrijven. Stichting Stuurgroep Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, Den Haag, 1974, 197 blz., f. 16,64.

Kernvraag van het onderzoek, waarvan het boek het verslag vormt, is geweest hoe mensen een fusie ervaren en welke sociale gevolgen een fusie voor de betrokkene heeft. Het verslag valt in een drietal onderdelen uiteen. In het eerste deel wordt het fusieverschijnsel onder de loep genomen. Op basis van een beperkte literatuurstudie concluderen de schrijvers onder meer dat er van een fusie sprake is als twee min of meer gelijkwaardige partners besluiten in een perspectief van samenwerking in gelijkwaardigheid samen te gaan. Incorporeert een grote onderneming een andere dan betreft het een overname; wordt voor gezamenlijke rekening een nieuwe onderneming gesticht dan gaat het om een „joint venture”. De relatie tussen de produkten der bedrijven bepaalt of er van een verticale of horizontale concentratie moet worden gesproken.

Het omvangrijkste onderdeel is de beschrijving van een tweetal fusieprocessen die zich hebben voltrokken vóór de inwerkingtreding van de SER-fusiecode. Uitvoerig wordt verslag gedaan van de financieel-economische, de organisatorische en personele aspecten van het samengaan van bedrijven; een nauwgezette reconstructie van de fusiegang is het resultaat. Duidelijk blijkt uit deze beschrijvingen de moeizame worsteling die bedrijven en hun werknemers van hoog tot laag doormaken bij fusie. Klemmend komt de ongewisheid naar voren voor alle betrokkenen, inherent aan het private ondernemerschap, die plotseling tot een fusiebeleid ad hoc kan noodzaken. In beide „cases” ging het om economische „d'r op of d'r onder”-fusies.

In het laatste onderdeel worden de verschijnselen die met de beschreven fusieprocessen gepaard gingen, samengevat. Het gebrek aan gemeenschappelijke visie van de fusiepartners, de machtsstrijd, de rivaliteit, de onzekerheid, het gebrek aan openheid, de problemen van overplaatsing soms met terugzetting, ontslag en de moeilijkheden om weer aan de slag te komen, het verlies aan identiteit, al deze factoren krijgen afzonderlijke aandacht. Dit deel wordt afgesloten met een pleidooi voor een sociaal verantwoord integratieproces. Dit wordt bereikt indien alle betrokkenen zich een oordeel kunnen vormen over het fusievoornemen, partici-

peren in het fusiebesluit en er bij een daadwerkelijk samengaan niet op achteruitgaan.

In een sociaal verantwoord integratieproces — waartoe een anticipatiebeleid van de onderneming een voorwaarde vormt — zien de schrijvers een belangrijke taak weggelegd voor een extern college, samengesteld uit vertegenwoordigers van werkgevers- en werknemersorganisaties en eventueel de overheid en uit deskundigen op economisch, technisch en sociaal gebied. Met deze aanbeveling voor een controlerend en oordelend „integer centrum”, dat overigens in strijd lijkt met het pleidooi voor verruimde participatie in de fusiebesluitvorming, wordt het betoog afgerond.

Tegen deze publikatie zijn nogal wat bedenkingen aan te voeren.

1. Aan de motieven die de grondslag vormen van de fusiebeslissing is te weinig aandacht besteed. Pas laat in de analyse (in het derde gedeelte) komt dit afzonderlijk aan de orde. Terecht wordt opgemerkt dat het een groot verschil uitmaakt of samenwerking wordt gezocht vanuit een motivatie die zijn oorsprong vindt in het onderkennen van een gemeenschappelijke visie of dat men door een direct economische noodzaak tot samenwerking wordt gedwongen (blz. 152). In beide cases blijkt het om fusies te gaan, die economisch noodzakelijk waren. Indien dat juist is, moeten aan de fusies belangrijke positieve sociale gevolgen worden toegeschreven. Bij niet-fuseren zou immers de ellende veel groter zijn geweest. Deze positieve sociale aspecten komen nergens aan de orde; daarentegen krijgen de negatieve ruime aandacht. Tegen de achtergrond van het fusiemotief geeft dat een onjuist beeld.

2. Er bestaat nauwelijks verband tussen de meer algemene gedeelten (één en drie) en de feitelijke analyse van fusieprocessen in het tweede deel. Het feitenmateriaal heeft nauwelijks onderbouwende betekenis. Enerzijds wijt ik dat aan een slordige methodologische opzet, anderzijds aan de gebruikte onderzoekstechniek. Omdat de fase van hypotheseformulering als schakel tussen het eerste en het tweede gedeelte ontbreekt, is het materiaal verzameld zonder een scherp beeld, waartoe het

moet dienen. Dit is des te meer merkwaardig, omdat in het derde gedeelte wel hypothesen zijn geformuleerd (blz. 176), niet verkregen uit het explorerend onderzoek van de twee fusieprocessen, maar hoofdzakelijk afgeleid uit literatuur. Geplaatst in het eerste deel zou het de materiaalverzameling hebben gestroomlijnd. Ook de onderzoekstechniek is schuldig. Het materiaal is overwegend verzameld door middel van post en ex facto interviews met betrokkenen. Hun herinneringen, soms van zes jaar terug, vormen de kern van het tweede gedeelte. De hoge mate van onzekerheid van deze werkwijze blijkt ook uit de gebruikte formuleringen. Uitspraken als „het is denkbaar dat”, „we hebben de indruk dat”, „sommige geïnterviewden”, „een aantal mensen” en „veel respondenten”, (bijv. blz. 52, 53, 93 en 152) bieden weinig houvast en maken het betoog zwak. De auteurs onderkennen zelf de beperkingen van deze techniek (blz. 19); terecht is men erg terughoudend bij de interpretatie van de resultaten. Waarom van deze methode dan toch zo'n ruim gebruik is gemaakt, is mij een raadsel. Bij de selectie van de te onderzoeken fusieprocessen had men toch gemakkelijker het oog op recentere concentraties kunnen laten vallen, waarbij post en facto onderzoek over een kortere tijdsspanne met „action-research” had kunnen worden aangevuld.

3. Er is geen oog geweest in het onderzoek voor de maatschappelijke context, waarin de fusie zich voltrekt. Met name de machtsinvloeden — toch een belangrijk sociaal aspect van fusies —, die inwerken op het fusiegedrag van bedrijven krijgen onvoldoende behandeling. Het beleid van de vakorganisaties blijft veelal in het ongewisse of is onbekend (blz. 106). De rol van banken wordt eenmaal genoemd (blz. 42), maar niet uitgewerkt.

De waarde van deze publikatie ligt vooral in het beeld dat zij geeft van wat een fusie kan loswoelen in sociale netwerken. Meer betekenis heeft zij niet, tenzij als voorbeeld van slecht onderzoek.

W. van Voorden

Publikatie 4. Stad en landschap, Rotterdam, 1975, 112 blz.

Deze publikatie is de vierde uit een reeks, die in tegenstelling tot de drie vorige uitgaven, verscheidene onderwerpen behandelt. Verschillende artikelen behandelen onderwerpen van juridisch-planologische aard. Het betreft hier de neerslag van de praktijkervaringen met talrijke bestemmingsplannen. Verder is er aandacht besteed aan de distributieplanologie (winkelplanning). De overige bijdragen zijn alle geënt op stad en landschap, waarbij de vormgeving van het dorp niet vergeten is.